

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEYAHATNÂMELER IŞIĞINDA MİT VE GERÇEKLİK
ARASINDA TİMBUKTU

Fatma AKPINAR

2501180446

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

İSTANBUL-2021

ÖZ

SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN TİMBUKTU

Fatma AKPINAR

Batı Afrika şehirlerinden Timbuktu, 14. ve 16. yüzyıllar arasında sahip olduğu muazzam zenginliği ile târihte yer edinmiştir. Mali ve Songay İmparatorluklarının himayesi altında bulunmuş olan Timbuktu, her iki döneminde de Bilâdüssûdan'ın ticaret havzalarında merkezi bir konuma sahip olmuştur. Özellikle altın ticaretinin aktif olarak yapıldığı bu şehir, uzun yıllar Avrupalılar tarafından ulaşılmaya çalışılan bir mekân halindeydi.

Coğrafi bilgi noktasındaki yetersizlik ve Afrika içlerinin tabiatına âşinâ olmamak gibi hususlar Timbuktu'yu târihi süreç içerisinde uzaklığın sembolü haline getirmiştir. Yine bu hususlarla alâkalı olarak, Afrika içlerinde yer alan bu zengin şehre ulaşma arzusu ölümü göze almakla adeta eşdeğer bir konumda idi. İşte elinizdeki bu çalışma öncelikli olarak Timbuktu'ya ulaşmaya çalışan veya buraya ulaşmayı başaran seyyahların aktardıklarını ele almaktadır. Farklı milletlerden olan ve farklı inançlara sahip seyyahların seyahatnâmeleri ışığında sundukları 'Timbuktu' tarifleri aktarılacak, yazıkları gözlemleri değerlendirilecektir. Son olarak, târihin farklı aralıklarında kaleme alınmış seyahatnâmeler vesilesi ile şehre dâir elde edilen bilgiler, Afrika'yı dünya târihinin kenarında tutmaya çalışan anlayışı analiz etme imkânı bulacağız.

Anahtar Kelimeler: Timbuktu, Seyyah, İlim-Kültür

ABSTRACT

TIMBUCTOO THROUGH THE EYES OF TRAVELERS

Fatma AKPINAR

Timbuctoo, one of the West African cities, gained a place in history with its enormous wealth between the 14th and 16th centuries. Timbuctoo was under the auspices of the Mali and Songhay Empires, and had a central position in the trading basins of Bilad al-Sudan in both periods. Timbuctoo, where gold trade is actively carried out, has been a city that Europeans have tried to reach for many years.

Issues such as the inadequacy of the geographical point of knowledge and not being familiar with the nature of the African interior have made Timbuctoo a symbol of distance in the historical process. Again, in relation to these issues, the desire to reach this rich city in Africa has reached a position equivalent to risking death. This study will primarily deal with the perspectives of travelers trying to reach Timbuctoo. In the light of the travel names of travelers of different nationalities and beliefs, their own 'Timbuctoo' descriptions will be presented, and they will evaluate the observations under specified common headings. Finally, observations about the city through travel writings written at different intervals of history will provide the opportunity to analyze the existing starting points for positioning Africa in world history.

Keywords: Timbuctoo, Traveller, Science-Culture

ÖNSÖZ

Seyahatnâmeler, şehir târihi çalışmalarında başvurulan başlıca kaynaklardır. Şehirlerin içtimâî, kültürel, siyâsî ve ekonomik hususiyetlerine çok yakından ışık tutan seyahatnâmeler, aynı zamanda müellifinin şahsî bakışı ile de harmanlanmış durumdadırlar. Bu noktada bir şehir hakkında, farklı dönemlerde yaşayan ve farklı gâyelerle yola çıkan seyyahlar tarafından verilen bilgiler; şehre dâir mevcut bilgilerin güncellenmesinde, detaylandırılmasında, farklı bakış açısıyla incelenme imkânı sağlamasında ve literatüre kazandırılmasında önemli bir yere sahiptir.

Araştırma konusu olarak seçilen Timbuktu şehrinin tarihini ortaya koyma konusunda seyahatnâmeler kritik bir konuma sahiptir. Nitekim Timbuktu'nun Avrupa'da tanınması da bir seyahatnâme vesilesi ile olmuştur. Şehir hakkında mitten arındırılmış, gerçek bir bilgiye ulaşmak için ise yüzyıllar harcanmış ancak neticede ortaya çıkan ise birkaç seyahatnâme eserinin sağladığı bilgilerden ibaret olmuştur. Bu durum Timbuktu hakkında Avrupa merkezli bir bakış açısının oluşmasını sağlamıştır. Ancak Avrupa merkezli bakış açısının sorgulandığı elinizdeki bu çalışmada öne çıkan ana sorunsal, mite dönüşmüş olan bir şehrin gerçekliğini ortaya çıkarmaktır. Kuşkusuz yüzyılları bulan Timbuktu'ya varma mücadelesinde, seyyahların ulaştırdıkları her bir rapor, tezimiz açısından altın değerinde olmuştur. Timbuktu'ya dâir bilgi aktaran ilk seyyah 14.yüzyılda yaşayan İbn Battûta'dır. Ancak şehre dâir bilgilerin Avrupa dünyasına ulaşması Leo Africanus olarak bilinen Hasan el-Vezzân vesilesi ile olmuştur. 16.yüzyılın başlarında Timbuktu'da bulunan el-Vezzân, şehri tüm ihtişamı ile gözler önüne sermiştir. Bundan sonra Avrupalı kâşifler şehre ulaşmak için ölümü bile göze alarak ciddî gayretler göstermişlerdir. Timbuktu'ya varıp ülkesine dönmeyi başaran ilk Avrupalı ise René Caillié olmuştur. Ancak Caillié'nin 19.yüzyılda ortaya koymuş olduğu Timbuktu tablosu, zihinlerde daha önce oluşan Timbuktu ile örtüşmemiştir. Bu durum Timbuktu'ya gitme ve burayı Avrupa'ya tanıtmaya hevesinin kaybolmasına neden olmuştur.

Kuşkusuz Timbuktu'yu -Avrupa'da- bu denli mühim kılan sebep, şehirde çokça bulunduğu iddia edilen altın madenleridir. Ancak benzer hususiyetlere sahip civar şehirlerden Cenne, altın mitinden yoksun olduğu için Timbuktu kadar kıymet görmemiş, literatürde Timbuktu kadar yer edinememiştir. Buradan hareketle bu

çalışmada, bir şehri târih kitaplarına almak ve mâruf hale getirmek için gerekli olan ana sebepler tekrar masaya yatırılmıştır. Afrika kıtasına dâir yaygın olan yoksulluk ve medeniyetsizlik ön kabulleri Timbuktu gerçekliği ile yeniden sorgulanarak târihte veya muhayyilelerde yer edinmenin faktörleri tartışılmıştır. Özünde bu tez, salt bir târih anlatısından ziyade, Afrika kıtasına yönelik Avrupa merkezli târih yazımı meselesi üzerinde düşündürmeyi amaçlayan bir çalışma olacaktır.

Tez çalışmamın tüm aşamalarındaengin bilgi birikimi ve tecrübelerini benimle paylaşan, manevi desteklerini benden esirgemeyen sayın danışmanım Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez’e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimin içeriğine dâir ufuk açıcı tavsiyelerde bulunmuş olan sayın Prof. Dr. Ahmet Kavas’a çok teşekkür ederim. Bu sürecimde kıymetli fikir ve verdiği motivasyonlar ile yanımda olan çok sevgili arkadaşım Esra Cifci’ye teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamı belirli aralıklarla takip ederek verimimi dâim kılan sevgili hocam Faruk Tekşen’e teşekkürlerimi sunarım. Tezimin tüm satırlarına vâkıf olarak incelemeler yapan, kıymetli önerilerde bulunan ve her an desteğime koşan çok kıymetli arkadaşım Muhlise Yakşi’ye teşekkürlerimi sunarım.

Tez yazım sürecimi “...diyorum ki; ne değişir adım mûsa olsa; söylediklerim, ederimi ne olarak kayda geçirir; zincir şakırtılarından belki biraz kurtulmak dışında?” beyitlerinden aldığım ilham ile başlattığım sevgili genç şair Muhammed Abdullah Yanarateş’e tezimin her aşamasında destekçim olduğu için kalpten teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte ve hayatımın her safhasında bana duydukları güven, gösterdikleri koşulsuz sevgi ve tüm destekleri için canım aileme sonsuz şükranlarımı borç bilirim. Varlıklarına şükrederim.

İstanbul, 2021

Fatma Akpınar

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TİMBUKTU VE COĞRAFÎ KONUMU

A. Timbuktu ve Bölgeye Dâir İlk Anlatılar	12
1. Kelimenin Kökeni.....	12
2. Kelimenin Farklı Telaffuz Biçimleri	13
3. Bilâdüssûdan Bölgesine Dâir Bir Anekdote.....	14
B. Nil, Nijer ve Timbuktu	17

İKİNCİ BÖLÜM

TİMBUKTU MİTİNİN OLUŞUM SÜRECİ

A. 1100-1590 Yılları Arası Timbuktu'nun Ticarî Pozisyonu	29
B. Timbuktu'ya İlk Avrupalı İlgisi - Portekizliler	34
C. 18. Yüzyılda Avrupalılarda Afrika Bilgisi.....	39
D. Afrika Birliğı (African Association) (1788-1800)	43
1. Başarısız Girişimciler	46
2. Afrika Birliğı'nin Katkıları.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİMBUKTU GERÇEKLİĞİNİN KEŞFİ

A. Timbaktu'ya Varan Seyyahlar.....	54
1. İbn Battûta (ö.1368).....	56
2. Hasan el-Vezzân (ö.1550'den sonra).....	58
3. Alexander Gordon Laing (ö.1826)	61
4. Auguste René Caillié (ö.1838)	61
B. Seyyahlar'ın Gözlemleri.....	62
1. Afrika Halkı.....	65
2. Timbaktu'da Şehir Hayatı	72
3. Timbaktu Kadını.....	81
4. Timbaktu'da İlim Hayatı	84
5. Timbaktu'da Köle ve Kölelik.....	86
C. Timbaktu'nun Siyâsî ve İlim Târihi'ne Dâir	89
SONUÇ.....	104
KAYNAKÇA	108

ŞEKİLLER LİSTESİ

Giriş Bölümü Şekiller Listesi

Şekil 0.1: 5.-6. yüzyıldan kalma Palimpsest örneği.....	4
---	---

Birinci Bölüm Şekiller Listesi

Şekil 1. 1: 1250-1500 arası Batı Afrika, Sahel, Savan İklim Kuşağı.....	21
Şekil 1. 2: Timbuktu ve Nijer Nehri (16.yüzyıl ticaret rotaları-sol üst)	22
Şekil 1. 3: Gana Krallığı	24

İkinci Bölüm Şekiller Listesi

Şekil 2. 1: Mali İmparatorluğu Mense Musa Zamanı	29
Şekil 2. 2: 1250-1500 Yılları arası Sahra-ötesi Ticaret Rotaları.....	32
Şekil 2. 3: 15.yy Songay İmparatorluğu	33
Şekil 2. 4: Mali İmparatoru Mense Mûsa	34
Şekil 2. 5: 16.yy Bilâdüssûdan'daki Devletler.....	38
Şekil 2. 6: Batı Afrika, 1839	49

Üçüncü Bölüm Şekiller Listesi

Şekil 3. 1: Avrupalı kâşiflerin Timbuktu Güzergâhları	55
Şekil 3. 2: Heinrich Bart'ın Timbuktu çizimi (1858)	56
Şekil 3. 3: İbn Battûta'nın seyahat rotaları	57
Şekil 3. 4: René Caillié'nin Timbuktu çizimi (1830)	71
Şekil 3. 5: René Caillié Timbuktu'da (1828).....	79
Şekil 3. 6: René Caillié'nin Timbuktulu kadın çizimi (1828)	84
Şekil 3. 7: Félix Dubois'ın Timbuktu'da bir öğretmen ve talebe çizimi (1894).....	86
Şekil 3. 8: Cingareybir Câmii	92

Şekil 3. 9: Sankore Câmii'si	93
Şekil 3. 10: Sîdî Yahyâ Câmii.....	93
Şekil 3. 11: Dua üzerine bir el yazması.	97
Şekil 3. 12: Astronomik bir el yazması.....	98
Şekil 3. 13: Timbuktu'da bulunan yıldızların hareketi ile alâkalı bir el yazması.	99

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: bin, ibn
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
nşr.	: Neşreden
tahk.	: Tahkik eden
Bkz	: Bakınız
s.	: Sayı
sf.	: Sayfa
trc.	: Tercüme
Ar.	: Arapça
İng.	: İngilizce
Türk.	: Türkçe
Ö.	: Ölüm Tarihi
Bkz.	: Bakınız
V. d.	: Ve diğerleri
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

1. Tezin Konusu

Bu çalışmada Batı Afrika târihinde özel bir yeri bulunan Timbuktu şehri ele alınacaktır. Çalışma, şehri ve onun etrafında oluşan gizemi seyyahların gözü ile anlatmayı planlamaktadır. Bu konunun seçilmesindeki ana etken, onu diğer şehirlerden farklı kılan gerçek ile hayalin el ele yürüdüğü canlı târihidir. Bu bağlamda çalışmada Timbuktu'ya dâir bilgiler, şehri ziyaret eden seyyâhların eserlerine aktardıkları rivayet, anı ve anekdotlar dikkate alınarak verilmeye çalışılmıştır. Timbuktu'yu târih sahnesine çıkaran altın zenginliği bu tezin sorgulamak istediği ana husustur. Bu tezde öncelikle Avrupalıların zihin dünyasında var olan 'Timbuktu' ile başlatılan süreç, seyyahların yüzyılları bulan şehre ulaşma mücâdelesini ile devam etmektedir. Seyyahların farklı zamanlarda şehre varması, şehir hakkındaki bilgilerin farklı târih aralıklarına bağlı olarak edinilmesini sağlayacaktır. Daha sonrasında realite ve hedefler arasında kalan seyyahların gözlemlerinden yola çıkarak Timbuktu tarifleri sunulacaktır. Son başlıkta ortaya konulan siyâset ve ilim gelenekleri ile şehrin makbul gerçeklikleri revize edilecek, bir şehri var eden hususlar üzerinden yeni bir zemin kurulacaktır.

14. ve 16. yüzyıllar arasında en parlak devrini yaşayan Timbuktu, malum zenginliğini zamanın aktif altın ticaretine borçludur. Avrupalılar tarafından yüzyıllar boyunca merak konusu olmuş; keşfi için bölgeye gönderilen seyyahlar ile târihe geçmiştir. Zenginliğine dâir bilgiler Mali Sultanı Mense¹ Mûsa'nın (1312-1337) hac yolculuğunu içeren İbn Battuta'nın ve Hasan el-Vezzân'ın seyahatnâmesi olmak üzere iki önemli kaynaktan bize kadar ulaşmıştır. Timbuktu ile civar bölgelerin zenginliği Fas işgalinin gerçekleştiği 1591 yılından sonra azalmaya başlamıştır ve ilk el kaynakların aksine artık bölgenin Avrupa'nın hayalindeki kadar ihtişamlı olmadığı ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın başlarında bir grup Avrupalı seyyah Timbuktu'ya ulaşmak için harekete geçmiş, ancak bunu başaramamışlardır. Şehre varmayı başaran

¹ Mandingo dilinde sultan. Bkz. Ahmet Kavas, "Mense Mûsâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, 2004, c. 29 sf. 146.

ilk Avrupalı olan René Caillié, Avrupalıların Timbuktu tasavvurunu büyük ölçüde değiştirecek netlikte gözlemlerde bulunmuştur.

20 Nisan 1828 günü, Timbuktu'ya varan René Caillié seyahatnâmesine şunları kaydetmiştir: “Timbuktu'nun zenginliği ve görkemli saltanatı üzerine gerçekliğinden çok farklı hayaller kurmuşum. Şimdi karşımda şahit olduğum şehir ise; yeryüzünde inşâ edilmiş kötü görünümlü ev yığınlarından başka bir şey değildir.” (Caillié R. , 1830, s. 49) Caillié'nin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere, zihinlerdeki Timbuktu ve realitedeki Timbuktu olmak üzere iki farklı Timbuktu profili ile karşılaşılmaktadır. Caillié'nin neden bu denli şaşırdığı ve Timbuktu gerçeği ile miti arasında nasıl böyle bir uçurum meydana geldiği, bu tezin ileriki sayfalarında cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Timbuktu bir zamanlar, altınlar içindeki arzu nesnesi iken, şehre ulaşıldığında yaşanan hüsrana neticesinde târihin karanlık sayfalarında kaybolan bir şehir konumuna sürüklenmiştir. Bu sürecin kısa ve öz ifadesi bir şiirde dile gelmiştir. Timbuktu'ya varan ilk Avrupalı kâşif Caillié'nin yurduna dönüşünden bir yıl sonra, genç şair Alfred Lord Tennyson “Timbuctoo” adlı şiirini yazmıştır. (English, 2018, s. 95) O bu şiirinde şöyle demektedir:

“Ey Şehir! O son Taht!
Vakit neredeyse geldi,
Keşfi için bu görkemli evi.
/... /
Bu güzel Şehir nasıl da değişiverdi!
Ay düşmüştü gecedan ve her şey karanlığa gömülmüştü!”²

Şiirin verilen ilk kısmı keşiften önceki hayalleri, son kısmı ise keşiften sonra yaşanan psikolojik yıkımı ifade etmektedir. Bu şiir Avrupalıların Timbuktu'ya ulaşma süreçlerindeki beklentilerini ve sonrasında yaşadıkları hayal kırıklıklarını gâyet açık bir şekilde göstermektedir.

Timbuktu'nun Avrupalıların zihnindeki şekillenme süreci tezimiz boyunca ortaya koymaya çalışacağımızı bir kez daha ifade edelim. Ancak Timbuktu'yu daha iyi

² A. L. Tennyson, **Alfred Lord Tennyson (The Oxford Authors)** Ed. Adam Roberts, Oxford University Press, 2000, sf. 3-9.

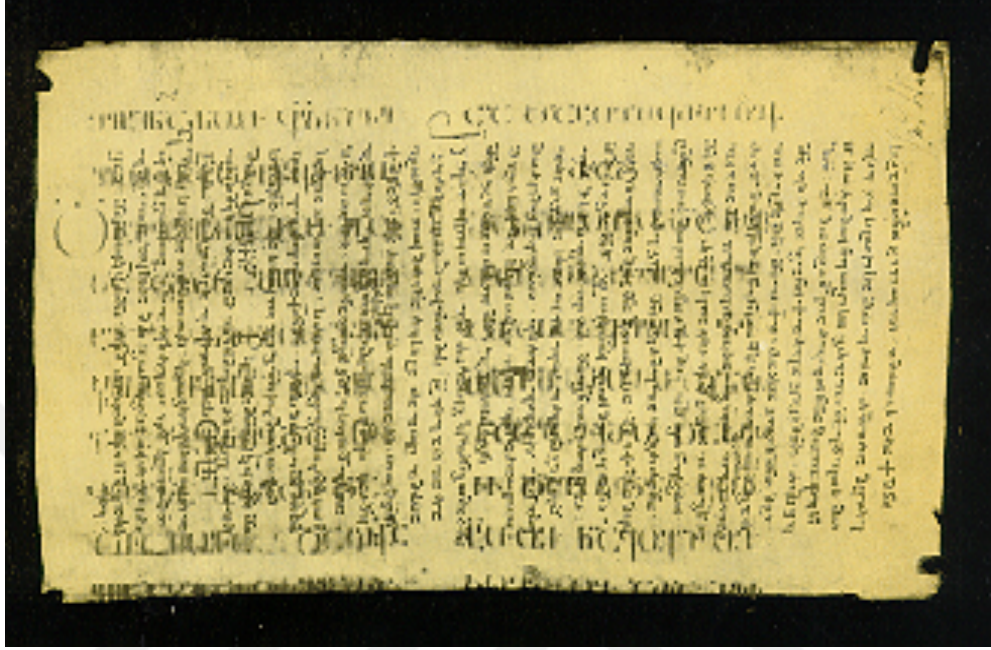
tanıyabilmemiz için zaman zaman karşılaştırmalarda da bulunmak gerekmektedir. Bu bağlamda karşılaştıracığımız şehir ise; Timbuktu ile büyük benzerliklere sahip İç Batı Afrika şehri olan Cenne'dir. Nitekim bu şehir bütün zenginliğine rağmen târih sahnesinde Timbuktu kadar ön plana çıkmamıştır. Kuşkusuz Cenne'nin bu denli geriye düşmesinin nedeni Timbuktu'ya dair oluşan mittir. Târihçi Eugenia Herbert'in söylediği gibi "Timbuktu, Avrupalı için zihinlerde hârikulâde hayaller uyandıran bir şehir olmuştur."³ Zamanla yaygınlaşan hârikulâde hayaller uyandıran şehir söylemi, Caillié'nin şehre ulaşmasından sonra literatür için câzibesini kaybetmiştir. Timbuktu 1591 yılında Fas işgali ile çöküşe geçmiş olsa da Avrupalılar tarafından ulaşılabileceği 19.yüzyıla kadar hayalleri süslemeye devam etmiştir. Yani Avrupalılar nezdinde Timbuktu'yu Cenne'den çok daha kıymetli yapan temel sebep, Timbuktu'nun ulaşılamamış veya ele geçirilememiş olmasıdır. Bu durum da Timbuktu'yu Avrupalılar gözünde târih üstü bir konuma yerleştirmiş, târih yazımlarında Timbuktu'nun hakikatten ziyade efsâneler ve hikâyeler ile öne çıkmasına sebep olmuştur.

Tezin asıl sorunsalı bu efsâneler ve yaygın söylemler neticesinde Timbuktu'yla eş anlamlı olarak algılara yerleşmiş olan "zenginlik" kavramıdır. Batı Afrika'da medenî bir târihin olup olmadığı ayrı bir tartışma konusu iken; Timbuktu'da mevcudiyetine inanılan altın zenginliği şehri hiç olmadığı kadar var ve görünür hale getirmiştir. Şehre ulaşıldığında ise umulmayan bir tablo ile karşılaşılması şehri bir o kadar 'yok' ve karanlık kılmıştır.

Bir şehri çalışan her bir araştırmacı, incelediği şehirdeki târihin ne zaman başladığı ve bittiği yerin neresi olduğunu kesinkes ifade edilemeyeceğini bilmektedir. Tezin ana sorunsalı olan bu husus 'palimpsest' kavramı ile somutlaştırılabilir. Palimpsest, eski yüzyıllarda üzerindeki yazılı metnin tamamen veya kısmen silinmesinden sonra aynı yere yeni bir metnin yazıldığı parşömenlere verilen isimdir.

³B. K. Swartz, Raymond E. Dumett, **West African Culture Dynamics: Archaeological and Historical Perspectives (World Antropology)**, The Hague-Paris- New York, Mouton Publishers, 1980, sf. 431.

Şekil 0.1: 5.-6. yüzyıldan kalma Palimpsest örneği

(https://en.wikipedia.org/wiki/Palimpsest#/media/File:Georgian_paliphsest_V-VI_cc.jpg

Erişim Tarihi: 24.03.2021)

Eski ile yeninin buluşmasına ev sahipliği yapan bu parşömenler bu tezin ana mesajını anlaşılır kılmaktadır. Palimpsest kavramını tasvir yöntemi ile farklı alanlarda işlevsel kılan ilk isimlerden Baudelaire, palimpsesti ‘beyin ve hafıza’ya benzetmiştir. (Terdiman, 1993, s. 109) Bir şehrin varlığı ile palimpsest arasında da ‘silinme ve yeniden yazılma’ bakımından benzerlik bulunmaktadır. Kentsel mekânlar hakkında isâbetli olan⁴ bu somutlaştırma, şehre dâir hiçbir kıymetin kaybolmadığını, aksine şehre dâir her kıymetin kısmen silinse dahi bir bellek misali üst üste geçtiğini daha anlaşılır bir şekilde göstermektedir.

Palimpsest çıkış noktası ile bu tezde değerlendirmeye tabi tutulan seyahatnâmelerde Timbuktu’ya dâir bilgiler ‘Bir şehri var eden ana unsurlar ve asıl zenginlikler nelerdir?’ sorusu gündemde tutularak mukâyeseli ve eleştirel bir şekilde kaydedilmiştir.

⁴Andreas Huyysen, **Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory**, Stanford University Press, 2003, sf. 81.

2. Tezin Kapsamı ve Yöntemi

Bu tezde, Timbuktu'nun tarihi süreç içerisindeki konumlandırılması çıkış noktası olarak belirlenmiştir. 'Afrika içlerinde bulunan altın dolu şehir' söylentileri ile hayalleri süsleyen Timbuktu, yüzyıllar boyunca mit olarak varlığını devam ettirmiştir. 19.yüzyılda Timbuktu'ya ulaşan Avrupalı seyyahların altına dair bir bulgu ile karşılaşmamaları, şehre verilen ehemmiyetin süratle yok olmasına sebep olmuştur. Bu tezde hedeflenen, şehirleri var ve kıymetli kılan hususlara işaret ederek zihinlerdeki mevcut problemleri algıları tazelemektir. Timbuktu özelinde hazırlanan bu çalışmada öncelikle Timbuktu şehri hakkında var olan mit sürecine ışık tutulmuş ve buradan hareketle bir şehir anatomisi ortaya konmuştur.

Klasik bir şehir tarihçiliği çalışması olmayan bu tez, Timbuktu şehrini bütün yönleri ile incelemeyi hedeflememiştir. Bu tez için, Timbuktu'ya gitmiş olan ilk beş seyyah tespit edilmiş ve bu seyyahların seyahatnamelerindeki değerlendirmeleri esas alınarak kurgulanan ana fikre sadık kalınmıştır. Bu tezde tarihi süreçte tanınır kılınan şehirlerin hangi motivasyonlarla kayda geçirildiklerinden hareket edilmiş ve bu husus Timbuktu özelinde uygulanmıştır. Timbuktu, altın zenginliğinden ilim zenginliğine bütün mevcudiyetini tarihi sürecinde koruma mücadelesinde olmuştur, ancak bugün zihinlerde Timbuktu'nun varlığına dair ciddi bir belirsizlik söz konusudur. Bu tezde özellikle Timbuktu'nun varlığının mit kapsamından çıkarılması üzerinde durulduğu için belirlenen seyyahların gözlemleri tezin hedeflenen kapsamı için doyurucu bulunmuştur. Bu nedenle, Timbuktu'ya dair yazılan metinler sınırlandırılarak seçilmiştir. Daha sonra gelen seyyahların detaylandırılmış ve tekrara dönüşen gözlemleri tezin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bu çalışmada, Timbuktu'nun mit olma sürecine sadık kalınarak bölümlendirme yapılmıştır. İlk bölümdeki üç başlık Timbuktu'nun varlığına dair sorgulamaları destekleyecek türden oluşturulmuştur. İlk bölümün birinci başlığında Timbuktu kelimesi üzerinde durulmaktadır. Timbuktu şehrinin varlığı konusunda yürütülen tartışmalarla yaşamış olduğu kaderi, Timbuktu kelimesi ve şehrin coğrafi konumu da yaşamıştır. Kaynaklarda Timbuktu kelimesinin kökeni ve telaffuz ediliş biçimi hakkında çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Hatta bölge yerlileri için dahi tam olarak hangi kullanımın doğru olduğu hususunda bir kesinlik yoktur. (Allen, 1848, s. 6) Bu

durum şehrin keşfini zorlaştıran faktörler arasında yer almaktadır. İkinci başlıkta, Timbuktu'nun bulunduğu yerin yüzyıllarca tartışmalı olmasının ana sebepleri ele alınmıştır. Nijer Nehri yakınlarında bulunduğu varsayılan Timbuktu, ilk kaynaklarda Nijer Nehri'nin Nil Nehri ile karıştırılması sonucunda ulaşılamaz bir konuma sürüklenmiştir. İlk bölümün son başlığının ana unsuru olan anekdot ise bölgeye dâir aktarılan ilk anlatı olmasının yanı sıra, efsânevî türden özelliği ile dikkat çekmektedir. Afrika içlerinde çok yaygın olan efsâneler, Timbuktu'ya dâir ulaşılmazlık ve belirsizlik mefhumları ile alâkalı olarak beklendik hâdiselerdir; ayrıca bu tez için destekleyici mahiyettedir.

İkinci bölümde, Timbuktu mitinin oluşumu kendi târihi sürecinde aşama aşama verilmiştir. Birinci başlıkta şehrin kuruluşuna dâir ilk târihlendirmenin yapıldığı 1100 yılından, zenginliğini ele geçirmek niyetiyle Faslılar tarafından işgal edildiği 1591 yılına kadar olan aralık ele alınmıştır. İşgalden önce şehri gezme fırsatı elde etmiş olan Hasan el-Vezzân, şehrin zenginliğine dâir aktarımları ile Timbuktu'yu Avrupa dünyası için bilinir hale getirmiştir. İtalyanca yayımladığı seyahatnâmesinde “altınlarla dolu olarak tanımladığı şehri Avrupalıların dikkatine arz etmiştir. Mitin oluşmaya başladığı bu noktadan sonra Timbuktu'nun keşfi için somut çabalar ortaya koyulmuştur. İkinci başlıkta ise bu keşif mücâdelesine ilk adım atan Portekizlilere dâir rivayetler verilmiştir. Bilindiği gibi 16. yüzyılda gemicilikte öne çıkan Portekizliler, Timbuktu'ya varmak için deniz yoluyla girişimlerde bulunmuşlardır. Üçüncü başlıkta, 18.yüzyıl Avrupa'sının Afrika kıtasına dâir sahip olduğu malumatlar ele alınmıştır. Mevcut bilgi hazinesi ile Timbuktu'nun keşfi için alt yapı hazırlayan İngiltere, **Afrika Birliği** isimli derneği kurarak şehrin zenginliklerini elde etmeyi hedeflemiştir. Dördüncü başlıkta ele alınan **Afrika Birliği**'nin kuruluş süreci ve ilk icrâatları, Timbuktu'ya ulaşma hayali için Avrupa tarafından organize bir adım atıldığının göstergesidir. Birliğin tutanaklarını topladığı *Bildiriler* başlıklı raporlarda görüldüğü üzere, bu keşif planında ana maksat ‘insanlığın bilgi birikimini artırmak’ olmuştur. (Beaufoy, 1790, s. 8-11) Böylelikle arzuladıkları tek şeyin Afrika içlerine dâir bilinmezliklerin ortadan kaldırılması olduğunu beyan etmişlerdir. Ancak asıl aranan yerin özellikle Timbuktu olması, meselenin ana maksadının finansal olduğunu ortaya koymaktadır. Son başlıkta ise **Afrika Birliği** tarafından bölgeye gönderilen ancak Timbuktu'ya varamadan ölen girişimcilere dâir bilgiler verilmiştir. “Beyaz adamın

mezarı”⁵ olarak tasvir edilmesi Timbuktu’ya, ulaşmanın kolay olmadığını ortaya koymuştur. Ancak Timbuktu’ya dâir mit baskın gelmiş ve şehrin uzaklığı, câzibesini körüklemiştir. Böylece, şehre varma mücadelesi kaldığı yerden tüm hızıyla devam etmiştir.

Üçüncü bölümde Timbuktu’ya ulaşmayı başaran seyyahlara ve onların yazdığı eserlere dâir bilgileri içermektedir. Bu bölümün ilk başlığında seyyahların hayat hikâyelerine yer verilmiştir. İkinci başlıkta seyahatnâmelerde ele alınan hususlar incelenerek bu seyahatnâmelerin ortak noktaları ortaya konulmuştur. Bu ortak noktalar altında; Afrika ırkı, şehirdeki gündelik hayat, sultanın konumu, toplumdaki kadın imajı ve kölelerin toplumdaki yeri gibi konulara dâir seyyahların gözlemleri mukâyeseli bir şekilde işlenmiştir. Bu tez, şehre dâir gözlemlerdeki farklılıkların asıl olarak seyyahların aidiyetlerine göre şekillendiğini öne sürmektedir ve bu husus seyahatnâmelerin tahlil edilmesi ile bu bölümde temellendirilmeye çalışılacaktır.

Timbuktu’ya ulaşmaya çalışan Avrupalıların bakış açısına odaklanan bu tez, bölge hakkında bilgi veren üç seyyahı ele almaktadır. Timbuktu’nun keşfi için kurulan **Afrika Birliği**’nin görevlendirmesi ile yola çıkan Park, 18.yüzyılda Nijer Nehri’ni keşfetmesi ile târihe geçmiştir. Çok yaklaştığı halde Timbuktu’ya ulaşamayan Park, seyahatnâmesinde civar şehirler hakkında birçok bilgi aktarmıştır. Bu bilgiler de Timbuktu ile bu şehirleri karşılaştırmayı mümkün kılmıştır.

19.yüzyılda Alexandre Gordon Laing, Timbuktu’ya varan ilk Avrupalı olmuştur. Ancak ülkesine dönmeden kayıplara karışmıştır. Şehirden sâdece bir mektup gönderebilmiş olan Laing, mektubunda hiçbir detay vermeden sâdece şehrin tüm beklentilerini karşıladığını ifade etmiştir. (English, 2018, s. 84) Bu ümit veren eksik bilgi, Avrupalıların şehre varma mücadelesini hareketlendirmeye yetmiştir. Laing’ten kısa bir süre sonra Timbuktu’ya varan ve şehirde iki hafta kaldıktan sonra ülkesine dönmeyi başaran bağımsız kâşif René Caillié, yazmış olduğu seyahatnâmesi ile literatüre büyük bir katkı sağlamıştır. Bu katkılardan daha önemlisi ise, zihinlerde oluşmuş Timbuktu mitinin yok olmasına sebep olması olmuştur. Caillié’den sonra

⁵"Philip D. Curtin, **The White Man's Grave: Image and Reality, 1780-1850**, Journal of British Studies, Kasım, 1961, c. 1, s. 1, sf. 94-110.

güzergâhın ve yol şartlarının bilinir olması şehre geliş ve gidişleri artırmıştır. Bundan dolayı, Caillié'den sonraki kâşiflerin seyahatnâmeleri konu dışında bırakılmıştır.

Son başlıkta ise Timbuktu'nun siyâsî ve ilim geleneğine dâir söz konusu kaynaklarda var olan bilgiler aktarılmış; bu bilgilerin şehri bir bütün olarak ortaya koyan mâlûmatın tamamlayıcısı olması hedeflenmiştir. Tezin ana sorunsalı adına bağlayıcı bir rol üstlenen son kısımda, zenginlik kavramının tekrardan gündeme taşınmasına zemin oluşturulmuştur. Seyyahlar tarafından sunulan veriler ile kurgulanmış olan tez, bu başlıkta da aynı üslûp ile (yani seyyahlar aracılığı ile) ele alınmıştır. Caillié'den sonra 1853 yılında Timbuktu'ya varan kâşif Heinrich Bart'ın şehirde keşfetmiş olduğu *Târîhu's-Sûdân*⁶ isimli eser Timbuktu'daki sultanlıkların siyâsî târihini ortaya koymaktadır. 1894 yılında Timbuktu'ya gelen Félix Dubois ise *Târîhu'l-Fettâş*⁷ isimli ikinci bir çalışmayı keşfetmiş ve böylece şehre dâir daha fazla bilgiye ulaşmak mümkün hale gelmiştir. Dubois'in gün yüzüne çıkardığı asıl değer ise şehirde bulunan çok sayıdaki el yazmaları yani Timbuktu'nun kadim ilim geleneği olmuştur. Nitekim buradan hareketle Dubois, seyahatnâmesinde 'Timbuktu mitinin yeniden doğduğu'nu ifade etmiştir. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 320) Ana kaynakların keşfi ile gün yüzüne çıkan gerçekler, bu tezin temel çıkış noktası olan zenginlik kavramının yeniden sorgulanmasını sağlamış ve Dubois'in bu iddiasını temellendirmiştir.

3. Konuya Dair Yapılan Çalışmalar

Bilâdüssûdan bölgesi târihi adına mevcut ana kaynaklar için öncelikle zikredilecek üç eser bulunmaktadır. Bunlar Mahmûd b. Hâc el-Mütevekkil Kâ'ti'in *Târîhu'l-Fettâş*'ı, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin *Tezkiretü'n-nisyân*'ı ve Abdurrahman es-Sa'dî'nin *Târîhu's-Sûdân* adlı eserleridir. Timbuktu'nun siyâsî târihi adına kıymet arzeden bu eserler, ilk el kaynaklar olmaları hasebi ile araştırmalarda kullanılan temel kaynaklardandır. Timbuktulu âlim Ahmed Bâbâ'nın *Kifâyetü'l-muhtâc* isimli eseri de Maliki âlimlerinin biyografilerini içermesi ile Timbuktu'nun ilmî birikimi adına büyük ehemmiyet taşımaktadır.

⁶ Eserin müellifi Timbuktulu tarihçi Abdurrahmân b. Abdillâh b. İmrân b. Âmir es-Sa'dî'dir. (ö. 1066/1656)

⁷ Eserin müellifi Mahmûd Kâ'ti et-Tinbüktî (ö. ?17.yy sonları).

John Hunwick tarafından hazırlanan ‘‘Timbuktu: A Bibliography’’ isimli çalışma, Timbuktu’ya dâir yazılan Arapça ve İngilizce eserlerin bir listesi mahiyetindedir ve kaynak araştırmaları için büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Bu tezde öncelikli olarak ele alınan kaynaklar seyahatnâmeler olduğu için Timbuktu’ya dâir yazılan Arapça temel eserlerden sonra onları zikretmek icap etmektedir. Şehre varan ilk seyyah İbn Battûta’nın *er-Rihle*’si ve ikinci seyyah olan Hasan el-Vezzân’ın *Vaşfü İfrîkıyye*’si Timbuktu’nun 14.ve 16.yüzyılları hakkında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Özellikle el-Vezzân’ın eseri Avrupalılar’ın dikkatini Timbuktu üzerine çeken temel kaynak olduğunu yukarıda da ifade etmiştik. İbn Battûta’nın hayat hikâyesi için başvurulmuş öncelikli kaynak kendi seyahatnâmesi olmuştur. Ayrıca *er-Rihle*’nin Türkçe çevirisini yapan Sait Aykut, eserin giriş kısmında İbn Battûta’nın hayatına dâir önemli bilgiler aktarmıştır. Hasan el-Vezzân’ın hayatı hakkında da kendi eseri bu tez için temel referans kaynağı olmuştur. Sally Abed’in *Mapping The World in Medieval and Early Modern Western and Arabic Travel Accounts*⁸ isimli doktora tezinde Hasan el-Vezzân ve eseri üzerine detaylı bir bölüm bulunmaktadır ve elinizdeki bu tez için oldukça faydalı olmuştur. Ayrıca Pekka Masonen tarafından hazırlanan ‘‘Leo Africanus: The Man with Many Names’’⁹ isimli makaleden de yararlanılmıştır.

Timbuktu’ya ulaşmak için **Afrika Birliği**’ni kuran Avrupalılar, birliğin icrâatlarını *Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Afrika*¹⁰ (Afrika’nın İç Kısımlarının Keşfini Destekleme Birliği’nin Tutanakları) isimli kitapta yayımlamışlardır. Birliğin kâşifi Mungo Park, Timbuktu’ya çok yaklaşmış ve bölge hakkında birçok detay aktaran *Travels in the Interior Distincts of Africa*¹¹ adındaki eserini kaleme almıştır. Timbuktu’ya ayak basan ilk Avrupalı olma sıfatını kazanan kâşif Alexandre Gordon Laing olmuş ancak hikâyesini anlatmaya ömrü vefa etmemiştir. Laing hakkındaki kapsamlı malumat için Bovill’in yayına hazırladığı *Missions to the Niger*¹² adlı eserinin ilk cildi kıymet arz etmektedir. Timbuktu’ya varan ve ülkesine dönmeyi başaran ilk seyyah ise René Caillié olduğunu yukarıda ifade

⁸ Sally Abed, ‘‘Mapping The World in Medieval and Early Modern Western and Arabic Travel Accounts’’, Basılmamış Doktora Tezi, University of Utah (Languages and Literature), 2017.

⁹ Pekka Masonen, ‘‘Leo Africanus: The Man with Many Names’’, Universidad, 2001.

¹⁰ Henry Beaufoy, **Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Afrika**, Macrae, London, 1790.

¹¹ Mungo Park, **Travels in the Interior Distincts of Africa**, W. Bulmer and Co., London, 1799.

¹² E.W. Bovill, **Missions to the Niger**, Cambridge, 1964.

etmiştik. O, *Travels Through Central Africa to Timbuctoo*¹³ isimli eseri ile Timbuktu ve Afrika içlerine dâir detaylı bilgi aktarımında bulunmuştur. Caillié'den sonra Timbuktu'ya ulaşan Heinrich Bart ise *Travels and Discoveries in North and Central Africa*¹⁴ isimli seyahatnâmesi ile akademik câmia için çok daha kapsamlı ve aydınlatıcı bir esere imza atmıştır. Bu tezde seyahatnâmelere dâir kullanılan bir diğer kaynak, çok daha geç bir târihte Timbuktu'ya giden ve şehre bir gazeteci olarak bakan Félix Dubois'in *Timbuctoo the Mysterious*¹⁵ isimli eseridir.

Seyahatnâmeler dışında kullanılan diğer kaynaklar, Timbuktu'ya ve bölgeye dâir yazılan eserlerdir. John Hunwick tarafından hazırlanan *Timbuktu and Songhay Empire*¹⁶ isimli eser, *Târîhu's-Sûdân*'ın kabul görmüş bir çevirisi konumundadır. Ayrıca bu eserin içinde Hasan el-Vezzân'dan Orta Nijer bölgesi hakkında bazı alıntılar da yer almaktadır. Pekka Masonen'in *The Negroland Revisited*¹⁷ isimli eseri, Avrupa'nın bölge ile kurduğu ilişkinin kapsamlı bir tasvirini içermektedir. Frank T. Kryza'nın *The Race for Timbuktu*¹⁸ isimli eseri Timbuktu üzerine yazılmış temel eserlerden biri olup buraya ulaşmak için çaba sarfeden seyyahlar hakkında önemli detaylar içermektedir. Eugenia Herbert'in *Timbuktu: A Case of Study of the Role of Legend in History*¹⁹ isimli makalesi Timbuktu'nun Avrupalı'ların muhayyilesindeki artan câzibesi hakkındadır ve bu tezin ana fikrinin olgunlaşması aşamasında ilham verici bir role sahip olmuştur. Elias N. Saad tarafından yazılan *'Social History of Timbuktu'*²⁰ isimli kitap ise Timbuktu'nun âlimleri ve şehirdeki aktif ilmi faaliyetler hakkında detaylı bilgi veren oldukça önemli bir eser konumundadır. Shamil Jeppie ile Souleymane Bachir Diagne'nin birlikte yayına hazırladıkları *The Meanings of*

¹³ René Caillié, *Travels Through Central Africa to Timbuctoo*, Colburn & Bentley, London, 1830.

¹⁴ Heinrich Bart, *Travels and Discoveries in North and Central Africa*, Longman, Brown, Green, Longmans, & Roberts, London, 1858.

¹⁵ Félix Dubois, *Timbuctoo the Mysterious*, Longmans, Green and Co., New York, 1896.

¹⁶ John Hunwick, *Timbuktu and Songhay Empire: Al-Sa'di's Ta'rikh Al-sudan down to 1613 and other Contemporary Documents*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 1999.

¹⁷ Pekka Masonen, *The Negroland Revisited*, Finnish Academy of Science and Letters, Helsinki, 2000.

¹⁸ Frank T. Kryza, *The Race for Timbuktu: In Search of Africa's City of Gold*, HarperCollins, New York, 2006.

¹⁹ Eugenia Herbert, "Timbuktu: A Case of Study of the Role of Legend in History", The Hague, 1980.

²⁰ Elias N. Saad, *Social History of Timbuktu*, Cambridge University Press, 1983.

*Timbuktu*²¹ isimli kitap, Timbuktu'daki ilim geleneğine dâir yararlanılan bir diğer önemli eserdir.

Timbuktu'ya dâir yazılan eserler yoğunlukla Arapça, Fransızca ve İngilizce olarak kaleme alınmışlardır. Türkçe literatürde ise Prof. Dr. Ahmet Kavas'ın İslâm Ansiklopedisi için yazdığı *Tinbüktü (Timbüktü)*²² maddesi büyük kıymet arz etmektedir. Ayrıca, Prof. Dr. Ramazan Biçer tarafından yazılan *Tinbüktü*²³ isimli eser, Timbuktu'yu İslâm medeniyetinin kurucu şehirleri bağlamında ele alarak şehrin târihsel varlığına dâir farkındalık oluşturmuştur. Ancak, bu önemli şehre dâir Türk okurunun ihtiyacını karşılayacak yeterli ölçüde eser bulunmamaktadır.

Bu tez Timbuktu'ya dâir Türkçe literatürdeki eksikliğin giderilmesine yönelik bir katkı amacıyla hazırlanmış olsa da salt bir şehir târihi çalışması niteliği taşımamaktadır. Yine de bölümlendirmeler şehrin târihi gerçeklikleri ile uyumlu olarak kurgulanmıştır. Fakat Timbuktu'ya dâir oluşmuş mit vakıası, şehrin târihi gerçekliğinin en önemli unsuru olduğu için tezin kurgusunda temel çıkış noktası olmuştur. Nitekim, Timbuktu kendine ulaşılma serüvenleri açısından Afrika içlerindeki diğer şehirlere nazaran özel bir statü elde etmiştir. Dolayısıyla biz de Timbuktu'yu farklı zamanlarda şehri ziyaret etmiş olan seyyahlar aracılığıyla tasvir etmeye çalışacağız. Bu nedenle, tezde ana kaynak olarak seyahatnâmeler kullanılacak; böylelikle şehir farklı bakış açılarından yararlanılarak farklı bir şekilde ele alınacaktır.

Bu tezin literatürdeki eksikliği az da olsa gidermesi ve yazılacak yeni Türkçe eserler için fikir vermesi en önemli temennimizdir.

²¹ The Meanings of Timbuktu, Yay. haz.: Shamil Jeppie, Souleymane Bachir Diagne, HSRC, Cape Town, 2008.

²² Ahmet Kavas, “Tinbüktü (Timbüktü)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2012, c.41 sf. 190-192.

²³ Ramazan Biçer, **Tinbüktü**, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2019.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİMBUKTU VE COĞRAFİ KONUMU

Elinizdeki çalışmanın birinci bölümünde önce, Timbuktu kelimesinin etimolojik kökeni hakkında öne sürülen farklı rivayetler sıralanmış, şehrin isminde mutâbık olunamadığına değinilmiştir. Daha sonra Timbuktu'nun coğrafi konumu hakkında aktarılan çelişkili bilgiler verilmiştir. Kuşkusuz bu bilgiler Timbuktu şehrinin ismi ve lokasyonu hakkındaki belirsizlikleri artırmıştır. Bu belirsizliği bölgenin efsane ve söylentilere yatkın kültürü de körüklemiştir. Üçüncü başlıkta verilen anekdot da bu noktaya işaret etmektedir. Kuşkusuz bütün bunlar Timbuktu'nun mit oluşuna zemin hazırlayan hususlar olarak karşımıza çıkmıştır.

A. Timbuktu ve Bölgeye Dâir İlk Anlatılar

1. Kelimenin Kökeni

Timbuktu kelimesinin kökeni ve anlam örgüsü üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu bağlamda öne sürülen temel tez, kelimenin 'şiş göbekli kadın' manasını taşıdığıdır. Bu rivayeti günümüze ulaştıran Timbuktulu târihçi Abdurrahmân es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân* adlı eserinde Timbuktu'nun hicrî beşinci yüzyılının sonuna doğru (1087-8) bölgeyi geçici bir kamp yeri olarak kullanan Tevârikler²⁴ tarafından kurulduğunu iddia etmiş ve buranın başlangıçta kara ve nehir yolu ile gelen gezginlerin bulunduğu bir lokasyon olduğunu belirtmiştir. Tevârikler, geliş ve gidişlerinde mutfak eşyaları ve tahıllarını koymak için bölgeyi depo olarak kullanıyorlardır. Böylelikle daha sonra Timbuktu olarak anılan bu lokasyon tâcirler ve göçmenler için bir kavşak noktası olmuştur. Bu hususu ele alan Sa'dî de onların zamanla eşyalarını bırakmak için bir yere ihtiyaç duyduklarını ve orada yaşamakta olan bir köle kadına eşyalarını emanet etmeye başladıklarını aktarmıştır. Bu kadına 'Tinbuktu' deniyordu ve dillerindeki manası 'çıkıklığa sahip' veya 'şiş göbeği olan' demektir. Bu süreçten sonra kadına atfen bölge onun adıyla anılmaya başlanmıştır." (es-Sa'dî, 1964, s. 21)

²⁴ 16.yy îtibârî ile Akdeniz sahili ile Gadamis bölgesi arasında yaşayan ve Berberî Targa kabilesine nisbet edilen tüm Arap halklarına verilen isimdir. Bkz. Zekeriya Kurşun v.d., **Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler**, Taş Mektep Yayınları; Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği (ORDAF), İstanbul, 2015.

Timbuktu'nun Tevârikler tarafından yaz kampı olarak kurulduğu rivayetini eserine alan diğer isim Heinrich Barth (Barth, 1858, s. 584), Abdurrahmân es-Sa'dî'den farklı olarak 'Timbuktu' isminin Songayca bir kelimeden türediği inancındadır. Ona göre 'Tûmbuto', Songay dilinde "içi boş, delik veya rahim" anlamlarına gelmektedir. Barth "Şehir muhtemelen böyle adlandırıldı, çünkü aslında kum tepelerindeki bir oyuga inşa edilmişti" demiştir. (Barth, 1858, s. 411)

Şehrin adının Songay kökenli olduğunu söyleyen Barth, kuvvetle muhtemel bu bilgiyi Hasan el-Vezzân'dan aktarmıştır. Hasan el-Vezzân'ın aktardığına göre Tombuto kelimesi hicrî 610 yılında sultan Mense Süleyman tarafından şehre verilen ismin zamanla değişime uğramış halidir. (el-Vezzân, 1979, s. 539) Ona göre Timbuktu ismi 'tin' (duvar) ve 'Buktu' kelimelerinden mürekkep olup; 'Buktu'nun duvarı' anlamına gelmektedir. Ancak Hasan el-Vezzân, Buktu'nun ne anlama geldiğini açıklamadığı için şehrin ismine dâir gizem tam olarak çözölememiştir. Hunwick ise, kelimenin Znaga diline ait b-k-t kökünden türediğini ve anlamının da 'uzak ve gizli' demek olduğunu iddia etmiştir. (Hunwick J. , 1999, s. 29)

2. Kelimenin Farklı Telaffuz Biçimleri

'Timbuktu' kelimesinin manası ve kökeni hakkında bir kesinlik söz konusu olmadığından bu kelimenin telaffuz biçimine de yansımıştır. Nitekim bazı Arapça kaynaklarda 'Timbükt' olarak anılan Timbuktu şehrinden eserinde Arapça olarak bahseden ilk kişi İbn Battûta'dır. (Kavas, "Tinbüktü", 2012, s. 190) 1353 yılında buraya gelen İbn Battûta şehrin adını Tinbüktü (Ar. تنبوكتو) şeklinde kayda geçirmiştir. (Battûta, 1981, s. 795) Bölgeye dâir ana iki kaynaktan²⁵ biri olan *Târîhu's-Sûdân*'da تنبكت olarak yer alırken, (es-Sa'dî, 1964, s. 20) ikinci kaynak olan *Târîhu'l-Fettâş*'ta ise تنبكتي olarak kaydedilmiştir. (et-Tinbüktî, 2012, s. 13) Hasan el-Vezzân'ın *Vasfû İfrîkıyye* isimli eserinde ise تومبكتو şeklinde kullanılmıştır. (el-Vezzân, 1979, s. 539)

Avrupa kaynaklarına bakıldığında ise ilk olarak Portekizli ve İtalyan kâşiflerin yazdıklarında bu şehrin adıyla karşılaşılacaktır. 1447 yılında Antoine Malfante tarafından yazılan ve Cenova'daki Giovanni Mariono'ya gönderilen bir mektupta, Timbuktu; 'Tambet' veya 'Thambet' olarak yazılmıştır. Thambet ismini *Voyages of*

²⁵Ahmet Kavas, "Mali", TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003, c. 27 sf. 495.

Cadamosto adlı eserinde kullanan Ca Da Mosto, ‘Tambucutu’ ve ‘Tanbutu’yu da zaman zaman kullanmıştır. Gerald Roe Crone, *Voyages of Cadamosto*’nun İngilizce baskısının girişinde, 1375 yılında Abraham Cresques tarafından V. Charles için hazırlanan Katalan Atlası’nda Timbuktu’nun ‘Tenbuch’ olarak adlandırıldığını belirtmiştir. (Crone, 1937, s. 10) John Pory, Hasan el-Vezzân’ın *Vaşfü İfrîkıyye* isimli eserini 1600 yılında ‘The History and Description of Africa’ başlığıyla İngilizce’ye çevirdiğinde, şehrin adını Tombuto olarak kayda geçirmiştir. (Africanus, 1896, s. 824) René Caillié ise, *Travels Through Central Africa to Timbuctoo* adlı eserinde ‘Timbuctoo’ adını kullanmayı tercih etmiştir. (Caillié R. , 1830) Heinrich Barth alternatif olarak *Travels and Discoveries in North and Central Africa* isimli eserinde Timbúktu ve Timbu’ktu ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir. (Barth, 1858)

Bu karmaşayı yansıtan en iyi örnek, William Allen’ın *Narrative of the Expedition to the Niger* isimli eserinde geçmektedir. İlginçtir ki, Timbuktu’nun adı sâdece kâşifler ve gezginler için değil, bazı yerel unsurlar için de bir gizeme sahiptir. Buradan hareketle Allen yerli halkın Timbuktu hakkındaki kesin olmayan kaydında şunları aktarmıştır: “Tercümanlarımızdan biri olan Muhammed Lamina, Timbaktu ve Tombuttu olarak iki büyük şehri tanıdığını ve ikincisinin diğerinden çok daha büyük olduğunu söylüyordu.” (Allen, 1848, s. 6)

Günümüzde kullanım şekilleri İngilizce’de Timbuktu, Fransızca’da Tombouctou ve İtalyanca’da Timbuctu olarak kabul görmüştür. Bugün dahi ortak bir ifade biçimine sahip olmayan Timbuktu, yüzyıllarca gizemli bulunmuş ve merak konusu olmuştur. Şehrin isminin kökenine ve lokasyonuna ilişkin oluşan gizem, şehrin varlığına dair çelişkileri doğurmuş asıl neden olabilir. Ayrıca bir sonraki başlıkta örneklendirilecek olan bölge kültürünün efsanevi karakteri de şehrin kaderini belirsizliğe itmekte etkili olmuş olabilir. Ancak bu gizemli atmosfer akademik dünya için olumlu yönde etki sağlayarak uzun soluklu ve derinlikli araştırmalar yapılmasını sağlamıştır.

3. Bilâdüssûdan Bölgesine Dâir Bir Anekdot

Timbuktu’nun gizemli dünyasına katkı sağlayan kültürel kodları üzerine birçok örnek serdetmek mümkündür. Konunun anlaşılması için bu örneklerden birini serdetmek isteriz. Orta Çağ Mali târihi hakkında günümüze ulaşan ana kaynaklardan

Târîhu's-Sûdân adlı eserden yararlanılan bu örneğin, Timbuktu'nun efsane ile gerçekliği arasında nasıl sıkı bir bağa sahip olduğunu göstereceğini düşünüyoruz.

Târîhu's-Sûdân, Cenne ve Timbuktu şehirleri ile yer aldıkları coğrafyanın 15. ve 17. yüzyıllar arasındaki târihini ele alan bir eserdir. (Kavas, "Mali", 2003, s. 495) *Târîhu's-Sûdân*'ın müellifi Sa'dî, kronolojik olarak telif ettiği eserinin ilk bölümünde Timbuktu'nun parlak devirlerini, yaşadığı Songay İmparatorluğu'nun sultanlarının listesini vermiştir. Bilâdüssûdan Bölgesi'ne dâir bir efsâne ile konuya giren Sa'dî, Timbuktu ile özdeşleşen belirsizlik hâdisesine destekleyici bir duruşa sahiptir.

Sa'dî, Songay diyarına ilk ev sahipliği yapan hanedanlığın Zua Hanedanlığı olduğunu ifade etmiş, daha sonra Sünnî Hanedanlığı ve Mali Hükümrânlığı ile devam etmiştir. Sa'dî'nin aktardığına göre Zua Hanedanlığı'nın ilk 14 kralı İslâm ile tanışmadan yani pagan olarak ölmüştür. İlk olarak 15. kral Zua Kusoy²⁶ Müslüman olmuştur. Efsânelere bolca yer verilen eserde Zua Hanedanlığı'nın ilk hükümdarı olan Zua Alayaman²⁷ bahsi ile konuya girilmiştir.

Sa'dî'nin kaydettiği haliyle, söylentiye göre Zua Alayaman, kardeşi ile birlikte memleketleri Yemen'den ayrılarak dünya seyahatine çıkmıştır. Kader onları Songay ülkesinin topraklarına ve Nijer Nehri kıyısında bulunan Kukiya²⁸ şehrine götürmüştür.

Yolculuklarında birçok güçlükle karşılaşan kardeşler, şehre kir, pasak içinde ve perişan bir halde, yırtık kıyafetlerle ulaşmışlardır. Halkın arasına karışan kardeşlere nereden geldikleri sorulduğunda Zua, Arapça olarak Yemen'den geldiklerini söylemiştir. Ancak Arap olmayan halkın dili bu kelimeyi doğru şekilde telaffuz etmeye müsait olmadığından dolayı onu 'Zua Alayaman' olarak isimlendirmişlerdir.

Zua Alayaman burada yaşayan halkın putperest olduğunu görmüştür. Halkın inancına göre; burnuna yüzük takılı bir balık onları yönetmekte, kendilerine emir ve yasaklar tevcih etmekte, insanlar da ona tam bir teslimiyetle tapmaktadırlar. Bunlara şahit olan Zua Alayaman insanları bu yanlış inançtan kurtarmak ve onlara doğru yolu göstermek için balığı öldürmeye karar vermiştir. Tanrı addedilen balığı Rabb'in yardımı ile bir zıpkınla öldürmeyi başarmıştır. Bu olayın ardından insanlar memnun olmuş ve saygılarını sunmak adına onu kral yapmak istemişlerdir. Bundan sonra Zua

²⁶ Muslim Dam olarak isimlendirilir.

²⁷ Yemen'den gelen manasını taşır.

²⁸ Kukiya antik Mısırlılar döneminden itibaren bilinen kadim bir kent özelliği taşımaktadır.

Alayaman'dan itibâren tahta geçen tüm hükümdarların unvanı 'Zua' olmuştur. Sa'dî bölge halkına dâir bilgileri "Soyları öyle artmış, öyle çoğalmıştı ki sayılarını sâdece Yüce Rabbimiz bilebilir.", "Kuvvetleri, korkusuzlukları ve cesaretleri, boyları, posları ve cüsseleri onları herkesten ayırırdı" diyerek kayda geçirmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 3-5)

Sa'dî, bu anekdotu ile bölge halkının efsanevi söylemlere olan yatkınlıklarına dikkat çekmiştir. Afrika içlerinde yaşayan bu halkın olağanüstü şeyler ile anıldıklarını sıradanlıkla ifade etmiştir. Daha sonra Timbuktu'nun kuruluşuna ayırdığı müstakil bölümünde şehre dair mâlûmatlarla birlikte kendi hissiyatını da aktarmıştır. Timbuktu'nun hicrî 5. yüzyılın sonlarında Tevârik halkı tarafından kurulduğunu anlatan Sa'dî'ye göre Tevârikler, yaz aylarında sürülerini otlatmaya geldikleri bu bölgeye çadır kampları kurmuşlar ve zamanla burada yerleşik hayata geçmişlerdir. (es-Sa'dî, 1964, s. 20) Sa'dî'nin ifadelerine göre Timbuktu Allah'ın lütfuyla kutsanmış, temiz, saf, el değmemiş bir şehirdir. Yerleşmek için seçilen bu şehrin özel bir yer olduğunu aktararak toprağını öven Sa'dî, ikliminin çok güzel olduğunu ve ticarî faaliyetlerin de çok önemli olduğunu belirtmiştir. Kezâ o "Timbuktu benim doğum yerim ve en büyük hayalimdir." (es-Sa'dî, 1964, s. 21) şeklinde özetleyerek şehrine olan muhabbetini gözler önüne sermiştir. Ayrıca "[Burası] putperestliğin hiç leke sürmediği bir şehir olup burada Rahman ve Rahim olan Allah'tan başka hiçbir ilaha iman edilmez." (es-Sa'dî, 1964, s. 21) diyerek Timbuktu'nun İslâmî yönüne vurgu yapmış, bu durumdan ötürü memleketi ile gurur duyduğunu ifade etmiştir. Sa'dî'nin anlattığı şekliyle Timbuktu "âlimlerin ve âdil insanların sığındığı, velilere ve sûfilere ev sahipliği yapan, kervanların ve teknelerin buluşma noktası olan" bir mekanda kurulmuştur. (es-Sa'dî, 1964, s. 21)

Târîhi süreç içerisinde çeşitli beldelerden gelen insanlar Timbuktu'ya yerleşerek burada ticaret halkaları oluşturmuşlardır. Günümüzde Moritanya sınırlarında kalan kadim Gana Krallığı'nın ticaret şehri Valata'nın yanı sıra Mısır, Fizan, Gadamis, Tuat, Fez, Sus ve Bitu şehirlerinden de muhacirler gelip yerleşmişlerdir. Bu komşu bölgelerden çok sayıda âlim, sûfî, zengin tüccar göçmen şehre gelmiş ve özellikle Sanhâce kabilesinin tüm kolları Timbuktu'ya iskân etmişlerdir. Bu göçlerle birlikte Timbuktu, Valata'yı geride bırakarak yavaş yavaş bölgenin en önemli yaşam ve ticaret merkezi haline gelmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 20-24)

Görüldüğü gibi, Timbuktu'nun mit olma süreci ile başlayan bu tezde neticede şehri var ve görünür kılan ana hususlar dikkat çekmektedir. Sa'dî, bir efsane ile başlattığı eserine Timbuktu'nun gerçeklikleri ile devam etmiştir. Bu başlıkta da öncelikli olarak verilen anekdot, Timbuktu'nun mit oluşuna zemin hazırlayan faktörlerden olan efsanelere yatkın doğasını örneklendirmiştir. Ancak devamında toprağı, halkı, ticareti, âlimleri ve insanların şehir ile kurdukları duygusal bağları da belirtilerek, aslında varlığı çok hareketli olan bir şehir olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla, Timbuktu'nun mit ile gerçeklik arasındaki pozisyonuna dikkat çekilmiştir.

B. Nil, Nijer ve Timbuktu

Avrupalıların Timbuktu'nun yerine dâir araştırmaları uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Şehrin Nijer Nehri'ne yakın olduğu varsayımı onları öncelikle Nijer Nehri'nin keşfedilmesine yöneltmiştir. Erken dönem kayıtlarında Nijer Nehri'nin Nil Nehri'yle karıştırılmasından dolayı şehrin Avrupalılar tarafından nüfuz edilebilir olması gecikmiştir.

O dönemlerde Nil Nehri'nin, tüm Afrika hidrografisinin ana kaynağı olduğu teorisi çok güçlüydü. Mısır'a seyahat eden ve Afrika içleri hakkında bilgi toplayan târihin babası Herodotus, Nijer Nehri'nden bahseden ilk târihçidir ve Nijer Nehri'nin Nil Nehri'nin bir parçası olduğunu söylemiştir. (Herodotus, 1830, s. 185)

Nil Nehri'nin seyir yolu konusunda başvuru Arap coğrafyacıların hazırladığı Afrika haritalarının ortak özelliği, kıtanın Batlamyus'un inşâ ettiği hidrografik sistem referans alınarak kurgulanmış olmasıdır.²⁹ Nil deltasının başlangıç bölgesinde bulunan İskenderiye'de yaşamış olan Batlamyus, Nil Nehri'nin seyir yolu hakkında bilgi toplamış ve bu bilgileri harita üzerinde stilize etmiştir. Coğrafyacılar Batlamyus'un haritasından yola çıkarak Batı Afrika'da üç ayrı nehrin (Senegal, Nijer ve Komadugu Yobe) birleşerek büyük Nil nehir sistemini kurduğunu düşünmeye başlamışlardır. (Hunwick J. O., 2005, s. 110) Daha sonraki Arap coğrafyacılar, fiziksel gerçekliklerle

²⁹ Pinto K.C., **Medieval Islamic Maps: An Exploration**, Chicago: University of Chicago Press, 2016, s. 117.

örtüştüğü kadarıyla bu bilgileri haritalarında kullanmışlar; zamanla elde edilen yeni bulgularla da haritalarını zenginleştirmişlerdir.

Coğrafyacılar üzerinde en etkili isim olduğu söylenen Arap coğrafyacı İdrîsî, 1150 yılında Norman kralı II. Roger için *Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk*³⁰ isimli, dünya coğrafyasını konu edinen eserini yazmıştır. (Şeşen, 2000, s. 493) İdrîsî'nin Afrika coğrafi haritasının temeli Batlamyus'a dayanmaktadır. Ancak Batı Afrika'nın hidrografisi konusunda Arap yazarlardan etkilendiği açıkça görülmektedir. İdrîsî'nin çalışmasında, Nil Nehri'nin iki farklı kolu üzerinden anlattığı nehir sisteminin tam teorik gelişimi bulunmaktadır ve bu bilgiler İbn Haldûn gibi sonraki yazarlar tarafından değiştirilmeden aktarılmıştır. İdrîsî'nin ifadeleri şu şekildedir:

İlk diyarın dördüncü kısmında mevzû bahis; iki Nil'in bölünmesi üzerinedir. Burada karadan geçen ve güneyden kuzeye akan Mısır Nil'ini kastediyorum. Mısır şehirlerinin birçoğu onun kıyılarında ve adalarında kurulmuştur. Nil'in ikinci kısmı doğudan batıya akar ve Siyâhiler'in çoğu Nil'in bu kısmında bulunan kasabalarda yaşar." (el-İdrîsî, 1989/1409, s. 32)

İdrîsî'nin ifade ettiği bu iki Nil'in 'Omr' dağında ortak bir kaynağı bulunmaktadır. (Khaldun, 1958, s. 120) Dağın bir kısmı Siyahların Nil'inin kuzeybatıya akmasına sebep olurken; Nil'in diğer kısmı dağın doğu yamacını takip eder ve kuzey yönünde ilerleyerek, Mısır Nil'i olarak anılan kolu oluşturur. Siyahların Nil'i suyunu 'Karanlığın Denizi'ne boşaltır.³¹ İdrîsî 'Nil'in etrafındaki bu bölgenin bilinen tüm kasabalarını anlatmaktadır. 'Nil'in etrafındaki bölgenin kuzeyinde, Tekrür, Silla ve Kavkav gibi İslâm toprakları sınırında kurulmuş şehirlerin olduğunu belirten İdrîsî, ayrıca bu şehirlerin on ikinci yüzyılda Müslüman tâcirler tarafından ziyaret edildiğini de kaydetmiştir. (el-İdrîsî, 1989/1409, s. 17) Onun çizdiği haritada, Afrika kıtasının hidrografik şeması da açıkça gösterilmiştir ve bu şema daha sonra İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde yeniden kullanılmıştır. (Khaldun, 1958, s. 110)

Batı Afrika nehri, 'Siyahların Nil'i' (Ar. *Nil el-Sudan*) olarak bilinmekte idi ve bu tabir literatürde ilk olarak Endülüslü coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli eserinde kullanılmıştır. 1067 yılında yazdığı dünya coğrafyası niteliğindeki³² eserinde el-Bekrî, eski Gana krallığından doğuya doğru bir rota çizerken Siyahların diyarından çıkıp Nil Nehri ile tanışan bir gezginden

³⁰ Kitâbu Rucâr (Roger) ve el-Kitâbü'r-Rucârî adıyla da bilinir.

³¹ Bahr az-zulumat, yani Atlantik Okyanusu.

³² Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 1994, c. 10 sf. 248.

bahsetmektedir. Ayrıca Tirakka'ya giden biri güneye döndüğünde 'Siyahların Ülkesi'ne gelmiş olur demektir. Kezâ 'Nil' Nehri'nin konumunu Tekrür ve diğer bazı küçük devletlerin üzerine kurulduğu nehir olarak tarif etmektedir. (el-Bekrî, 1992, s. 868) el-Bekrî'nin Nil Nehri olarak andığı bu nehir, aslında Atlantik Okyanusu'na akan Senegal Nehri'dir. Yazdıklarından anlaşıldığı üzere el-Bekrî, iç deltadan Sahra boyunca akan daha sonra modern Bourem'in yakınlarında güneye doğru dönen ve modern Nijerya'ya devam eden Nijer Nehri'nin büyük kıvrımından bahsetmektedir. Burada el-Bekrî'nin, Senegal Nehri ile Nijer Nehri arasında terminolojik bir ayrım yapmadığı anlaşılmaktadır. (Hunwick J. O., 2005, s. 111)

Timbuktu'ya varmış ilk seyyah olan İbn Battûta, 1352'de Segu yakınlarındaki Nijer Nehri'ne ulaştığında onun Nil Nehri olduğunu zannetmiştir. Nijer'in Timbuktu ve Gao'dan doğuya doğru aktığını öğrenen İbn Battûta, okuyucularına nehrin Nubya'daki Dongola'yı geçtiğini söyleyerek, onun 'Büyük Nil' yani Mısır Nil'i ya da Mısır Nil'inin bir kolu olduğunu yazmıştır. (Battûta, 1981, s. 779)

Batı Afrika'ya seyahat ederek bölgeye dâir eser yazan Arap yazarların bir diğeri de Hasan el-Vezzân'dır. 16. yüzyılın başlarında yaşamış bir diplomat olan el-Vezzân'ın çalışmaları, Avrupalılar nezdinde kalıcı bir etkiye sahip olmuştur. Avrupa ilk kez Timbuktu'nun gerçek bir tasviri ile karşılaşmıştır³³; Gao, Agades ve Hausa gibi şehir devletlerinin birçoğu ile Borno'ya dâir bilgiler edinmişlerdir. Ancak Batı Afrika'nın 'Nil' sorununu daha da içinden çıkılmaz hale getiren el-Vezzân, eserinde Nil Nehri'ni Nijer Nehri olarak tarif etmiştir. (el-Vezzân, 1979, s. 535) Nijer Nehri başka bir yönde akmasına rağmen el-Vezzân, nehrin batıdaki dağlardan doğup doğuya doğru aktığını iddia ederek yanlış bir bilgi aktarımında bulunmuştur. el-Vezzân'ın ifadelerine göre Siyahlar Ülkesi'nin ortasında Set (Su) adlı bir çölde başlayan Nijer Nehri, Set Çölü'ndeki büyük bir gölden doğmaktadır. (el-Vezzân, 1979, s. 553) el-Vezzân bazı yazarların nehrin batıdaki dağlardan geldiğini ve bir göle dökülerek doğuya doğru aktığını söylediklerini aktarır, ancak bu bilginin yanlış olduğunu belirtir. Onun ifadeleri ile: "Timbuktu'da doğudan başlayarak yola çıktık ve Cenne ile Mali

³³ Timbuktu'nun varlığı bazı Avrupalı akademisyenler tarafından on dördüncü yüzyılın sonlarından itibaren Mayorka'nın (Majorca) Yahudi kartograflarının haritalarından öğrendikleri kadarıyla biliniyordu.

Krallığı'na akışını takip ettik. Her ikisi de Timbuktu'nun batısındadır.'' (el-Vezzân, 1979, s. 537)

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, Nijer Nehri'nin konumu onun tarafından da tam olarak belirlenememiştir. Bu belirsizlik durumu Avrupalılar'ı uzun yıllar meşgul etmiştir. Onların Nijer Nehri ile bu yoğunlukta uğraşmalarındaki ana gaye ise Timbuktu'yu keşfetmektir. Timbuktu'ya ulaşmak için öncelikle Nijer Nehri'nin bulunması gerekiyordu. Bu maksatla Avrupalılar tarafından Nijer Nehri'ne birçok kez keşif seferi düzenlenmiş, ancak çoğu başarısız olmuştur. Timbuktu'ya varmak ve Afrika'nın içlerinin keşfini teşvik etmek gâyesi ile 1788 yılında İngiltere'de kurulan **Afrika Birliği**, ilk adım olarak Nijer Nehri'ni bulmak için gönüllü kâşifler aramıştır.

1796 yılının Haziran ayında İskoç kâşif Mungo Park, antik çağlardan beri merak konusu olmuş Nijer Nehri'ni çıplak gözle gören ilk Avrupalı olmuştur. 1799'de yazdığı *Travels in the Interior of Africa* Park adlı eserinde Nijer ve Kongo'nun aynı nehir olduğunu ifade ederek yanlış bir bilgi aktarımında bulunmuştur. Bu iddiası Nijer Nehri'nin gizemi çözülene kadar Avrupa'da kabul görmüş bir teori haline gelmiştir. Bunu takiben bir dizi başarısız sefer daha gerçekleştirilmiştir. Nihayetinde Richard Lander ve kardeşi, 1830 yılında Nijer Nehri'nin okyanusa bağlandığını keşfeden ilk Avrupalılar olmuşlardır. Timbuktu'ya varmak için ilerlemeye devam eden Mungo Park, yolda yerli halkın saldırısına uğradığından dolayı Timbuktu'ya ulaşamamıştır. Fakat Mungo Park sayesinde Nijer Nehri'ne giden rota belirlenmiş ve Timbuktu'ya ulaşmak mümkün hale gelmiştir.

1828 yılında Timbuktu'ya varan ilk Avrupalı René Caillié, Nijer Nehri³⁴ ve Timbuktu'ya dâir gizemi çözerek bölgeye ilişkin yeni bilgileri Avrupa'ya aktarmıştır. René Caillié'den sonra bölgeye giden kâşifler ve artan araştırmalar sayesinde Timbuktu hakkındaki tüm detaylara ulaşılmıştır. Zamanla öğrenildiğine göre Timbuktu; birbirinden çok farklı özelliklere sahip olan iki dünya arasında, Sahel³⁵ ve

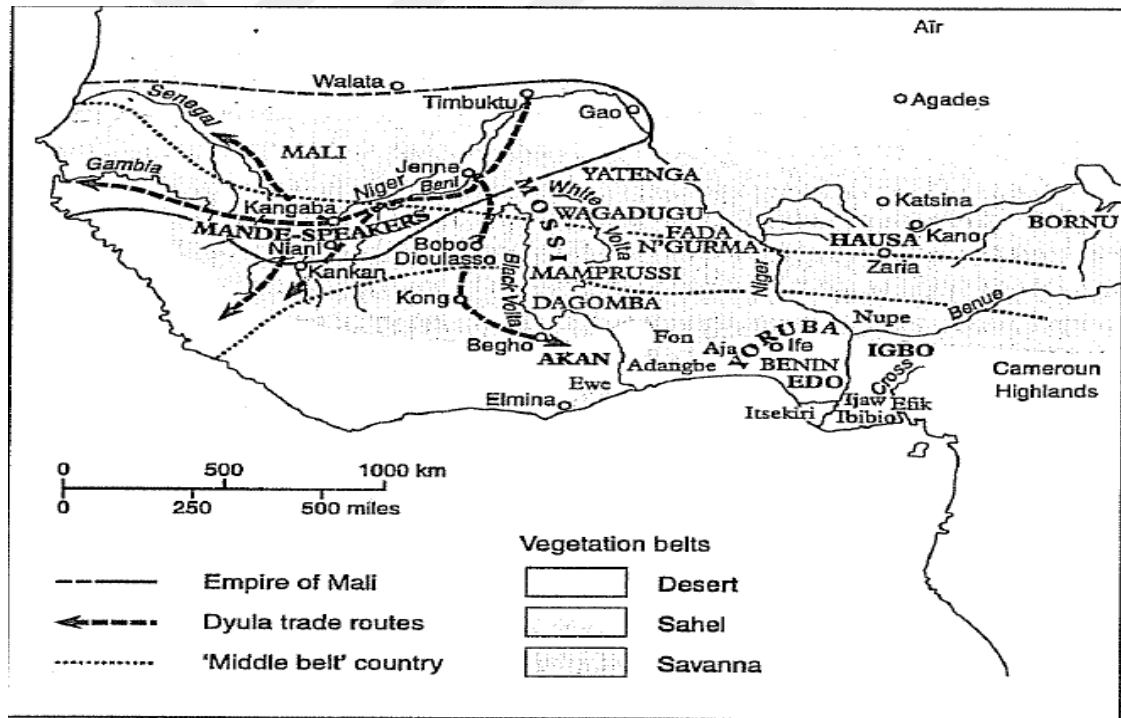
³⁴ Timbuktu halkının Nijer Nehri'nin Nil Nehri'ne boşaldığına inandığını kaydeder. Bkz. René Caillié, **Travels Through Central Africa to Timbuctoo**, sf.59.

³⁵ Sahel (Sahil), güneydeki ormanlık Sudan savanası ve kuzeydeki çöl Sahra arasındaki geçişi oluşturan steplik ekobölgedir.

Sudan³⁶ bölgesinde yer almaktadır. Biri (Sahel), Batı Afrika'nın Savan iklim kuşağında yaşayan ve tarımla iştigal eden siyâhî halkların dünyası iken diğeri (Sudan) ise güney Sahra'nın göçebe çobanlarının diyarıdır. Bunlar da Kuzey Afrika'dan göçen beyaz Sudanlılar olarak bilinmektedir ve kökenleri İslâm öncesi çağlara dayanmaktadır. (Hiskett, 1984, s. 2)

Bu iki dünya, Sahra Çölü'nü güneydeki Savan bölgesinden ayıran Sahel kuşağı boyunca bir araya gelmektedir. Ancak, Timbuktu ikisine de yakın bir konumda bulunmamaktadır. Bu kuşakta Timbuktu'yu bölgesel anlamda etkin hale getiren ana faktör, Nijer Nehri'nin Batı Afrika alt kıtasındaki kemer benzeri alışılmadık yolculuğuyla Timbuktu'dan geçen koludur.

Şekil 1. 1: 1250-1500 arası Batı Afrika, Sahel, Savan İklim Kuşağı

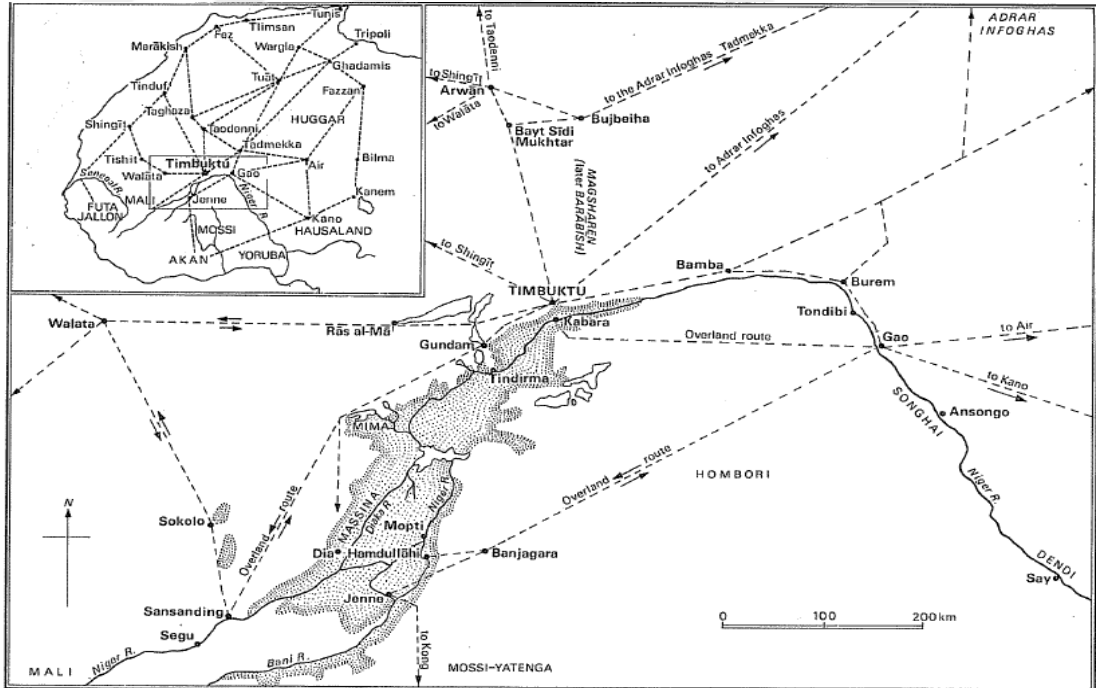
(Roland Oliver, Anthony Atmore, *Medieval Africa 1250-1800*, Cambridge University Press, New York, 2001, sf. 63)

³⁶ Sudan bölgesi, aynı ismi taşıyan Sudan ülkesi ile karıştırılmamalıdır. Arapça kaynaklarda *bilād as-sūdān* (بلاد السودان) 'siyahların diyarı' olarak geçen bölge, Batı Afrika ve orta Afrika'nın kuzeyi için kullanılmakta idi.

Sudan'ın Büyük Nil'i (Nijer Nehri) kaynaklarından güneye doğru yani kuzeyden Sahra'ya doğru akması nedeniyle Mısır Nil'ine benzemektedir. Mısır, uzun zaman önce 'Nil'in armağanı' olarak adlandırıldığından, Timbuktu ve civarındaki şehirler de 'Nijer Nehri'nin armağanı' olarak adlandırılabilir. Bu süreçte Nijer Nehri, Batı Afrika'nın yoğun nüfuslu bölgelerini Güney Sahra'ya ve dolayısıyla Kuzey Afrika'ya daha ulaşılır hale getirmektedir. Nijer Nehri akışını doğuya doğru çevirmesiyle birlikte Timbuktu'nun kaderini de şekillendirmiştir.

Nijer Nehri, Timbuktu'dan sonra Bourem ve Gao bölgelerindeki çorak ve yaşam koşullarının zor olduğu topraklar arasından geçerek yönünü tekrar güneydoğuya çevirir. Yolculuğunun en uzun kısmı boyunca Hausaland³⁷ ve Nupe üzerinden geçen Nijer Nehri, (Saad, 1983, s. 5) Richard Lander'in 1830 yılındaki keşfi ile öğrenildiği üzere Atlantik Okyanusu'na dökülür. (M., 1960, s. 2) Böylelikle halk arasında yaygın olan 'Nijer Nehri'nin dünyanın sonuna gittiği inancı'³⁸ yıkılmış olur.

Şekil 1. 2: Timbuktu ve Nijer Nehri (16.yüzyıl ticaret rotaları-sol üst)

(Saad, Social History of Timbuktu, s. viii)

³⁷ Hausa Diyarı.

³⁸ Park, Travels in the Interior Districts of Africa, sf. 214.

Şekilde görülen Nijer Nehri'nin seyir güzergâhında, nehrin akış gücünü kuzeye doğru dağıttığı keşfedilmiştir. Nijer Nehri nihayetinde hilal şeklinde bir iç delta üretmektedir. Timbuktu'nun güney bölgesi olarak adlandırılan Orta Nijer Deltası, mevsimsel olarak Nijer Nehri'nden gelen su baskınları tarafından muazzam bir sığ göle dönüşen geniş bir taşkın yatağı oluşturmaktadır. Nijer Nehri'ne dair edinilen bilgiler netleştikten sonra Timbuktu'ya ulaşmak için gerçekleştirilen girişimler artmaya başlamıştır. Timbuktu'nun keşfi için ilk adım olan Nijer Nehri'nin keşfi, Timbuktu'ya giden güzergâh adına büyük bir öneme hâiz olmuştur.

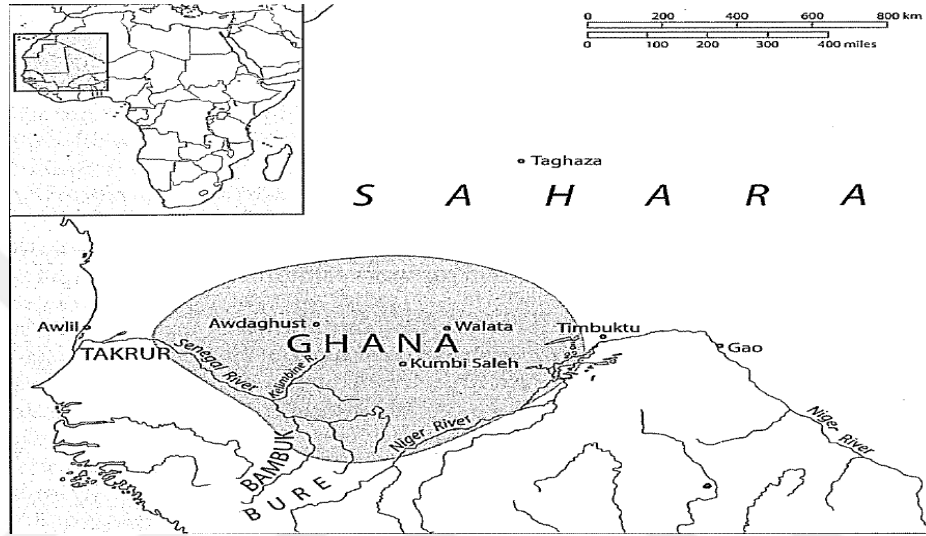
Timbuktu, Nijer Nehri'nin su baskınlarının Sahra'ya doğru ulaştığı bir noktada bulunma avantajından yararlanmıştır. Her yılın belli bir kısmında, kentin bazı alanları ekilebilir araziye dönüşmekte idi. (Hunwick J. , 1999, s. xxiv) Böylelikle Timbuktu, târih boyunca hem tarım hem de balıkçılık açısından Batı Afrika'nın zengin bölgelerinden biri olmuştur.

Timbuktu, târihte edindiği ayrıcalıklı konumu, büyük ölçüde Nijer Nehri'ne ve ondan kaynaklı oluşan su baskınlarına borçludur. Bu durum önemli şehirlerden Dia ve Kabura ile birlikte, Nijer taşkın yatağının ortasında gelişen Cenne antik kenti için de geçerlidir. Benzer şekilde, Gao şehri de târihteki varlığını büyük ölçüde Nijer Nehri'nin doğuya kıvrımı boyunca bulunduğu yere borçludur. Nijer Nehri'nin her yıl birkaç ay boyunca su seviyesinin yükselişi, yeterli kapasiteye sahip teknelerin, Timbuktu üzerinden Cenne ve ötesine nehirden geçebilmesini mümkün kılmıştır. Timbuktu, Nijer Nehri'nin ana güzergâhında yer almasa da nehrin kıvrım noktasındaki Kabara liman şehri vesilesiyle ticaret havzası olabilmeyi başarmıştır. (Saad, 1983, s. 5) Bu bağlamda Sudan'ı Sahra ile bağlayarak stratejik bir konum elde eden Timbuktu, Batı Afrika Saheli boyunca iç ve güney bölgelerle etkileşime geçmesi ile özel manada bir 'liman kenti' olarak tanımlanabilir.

Diğer taraftan, Afrika'da ticaret eski çağlardan itibaren var olagelmıştır. Eski Gana, Mali ve Songay da dâhil olmak üzere Sudan'ın erken dönem büyük imparatorlukları zenginliklerini ve kudretlerini ağırlıklı olarak Kuzey Afrika ile yapılan Sahra-ötesi ticarete borçludurlar. Özellikle Sudan kuşağının altın ile yapılan alışverişlere sahne olduğu bilgisi yaygın olarak ifade edilmektedir. (Trimingham, 1962, s. 13) Ayrıca bölgede köle ticareti de aktif olarak yapılmaktadır ve Nijer Nehri

bu ticaret trafiğinin arttığı Sahel kuşağındaki³⁹ şehirleri beslemiştir. (Roland Oliver, 2003, s. 62-63) Ticaret bu toprakların ana geçim kaynağı olmuştur ve bu husus ile alâkalı olarak Timbuktu, kaynaklarda anılan başat şehirlerden biri haline gelmiştir.

Şekil 1. 3: Gana Krallığı

(Michael A. Gomez, *African Dominion: A New History of Empire in Early and Medieval West Africa*, Princeton University Press, 1955, sf. 34)

Ticaret hususundaki mevcut rivayetlerin aksine Timbuktu'nun târihsel kökeni hakkında bir kesinlik bulunmamaktadır. Aslında bu hususta Batı Afrika'nın genelinde bir belirsizlik söz konusudur. Şekilde gösterilen, Mali havzasında bilinen ilk krallık olan Gana Krallığı'nın yerinin belirlenememesi bu konuya verilecek önemli örneklerdendir. (Hunwick J. , 1999, s. 279) (Hunwick J. O., 2005, s. 115) Yerel geleneklerde Vagadu⁴⁰ olarak bilinen krallığın çekirdeği Timbuktu'nun yaklaşık 40 mil⁴¹ batısındaki Valata⁴² ve Kumbîsâlih bölgeleri ile ilişkilendirilmiştir. (Collins, 1990, s. 6) (Clarke, 1982, s. 37) Bu kadim krallık, bölgede emperyal bir boyuta sahip olan ilk krallıktır. Gana Krallığı'nın ne orijinal hâli, ne de genişlemesinden sonraki

³⁹ Orta çağ Araplarının çölleri deniz olarak tasvir ettiği ve Kuzey Afrika'yı kıtanın geri kalanından ayıran büyük Sahra'nın deniz olarak görüldüğü bilinmektedir. Bu yüzden Sahra'nın hemen kuzeyinde ve güneyinde bulunan iki kuşak Sahel adını aldı.

⁴⁰ Ouagadou, Eski Gana.

⁴¹ 1 mil yaklaşık olarak 1,609 km'dir.

⁴² Velâte, Oualata.

boyutu kesin olarak bilinmemektedir. Sahra sınırındaki Sahel bölgesinde bulunmasından dolayı krallık sıklıkla varsayıldığı gibi Sahra-ötesi ticarete doğrudan katılmış olabilir; ancak Gana'nın Nijer Nehri'nin taşkın yatağında olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. (Hiskett, 1984, s. 22)

Eski Gana Krallığı'nın 1100'den itibaren Timbuktu'nun bir ticaret merkezi olarak yükselmesinde etkisinin bulunduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Vagadu halkı Timbuktu'da ticarete başlayan ilk tüccar kavimler arasında sayılmaktadır. Bu bilgileri kaydeden on yedinci yüzyıl târihçisi Sa'dî, Timbuktu'nun yükselişini Nijer taşkın yatağındaki Cenne şehri ile olan ticaretiyle ilişkilendirerek ön plana çıkarmıştır. Ancak her iki ayrıntıyla da alâkalı olan ilginç özellik; Sa'dî'nin eserinin ilk sayfalarında Cenne 'krallığı' ile Gana Krallığı'nı karıştırmasında yatmaktadır. Buna benzer bir başka karışıklık da Cenne şehrini Genni, Ghenoa ve Ghinea olarak adlandıran Hasan el-Vezzân'ın şehrin topraklarının genişliğini abartmasıdır. (Saad, 1983, s. 7) (Hunwick J. , 1999, s. 277)

Bölgenin târihsel kökeni üzerine yapılan araştırmalarda izlenecek daha verimli çalışma sahalarından biri, Sudan'daki yerleşik İslâmî eğitim hakkındaki rivayetler olabilir. Bu eğitim sistemi öğreticiden öğrenciye aktarım şeklinde ilerleyen zincirler üzerine kurulmuştur. Timbuktu'daki ilim zincirleri hakkında var olan kayıtların, Nijer taşkın yatağındaki Kabura şehrinde yaşayan ve Kaburi nisbesi taşıyan siyâhî âlim Muhammed el Kaburi'ye kadar ulaştığı keşfedilmiştir. Bu âlimden önceki Sudan'da var olan İslâmî eğitimin kökenleri hala net olarak bilinmemektedir. En fazla ulaşılabilen netlik Ivor Wilks'in araştırmalarında⁴³ görülmektedir ve bu araştırma birçok erken dönem Batı Afrikalı Müslüman din adamının Sâlim el-Süvarî olarak bilinen yarı efsânevî bir figüre dönüştüğünü göstermiştir. Bu âlimin kökeni Kabara yakınlarındaki Dia kasabası (Diakha, ayrıca Zagha (Hunwick J. , 1999, s. 14) ile ilişkilendirilmiştir. (Saad, 1983, s. 7) On dördüncü yüzyılın ortalarında bölgeye giden ilk seyyah İbn Battûta ise Dia kasabasında uzun süredir devam eden İslâmî eğitim geleneğinin varlığına dikkat çekmiştir. (Battûta, 1981, s. 779) Sâlim el-Süvarî, Eski Gana'nın kurucuları olan Soninke kabilesinin atalarından (Clarke, 1982, s. 37) Dinga (Dinya)'nın oğlu olarak da bilinmektedir. Soninkeliler arasında varlığını koruyan eski

⁴³ Kısmen de Lamin Sanneh ve Tom Hunter'ın araştırmalarında.

Gana gelenekleri, Dinga'nın Sudan'da ikamet ettiği ilk yerler olan Cenne ve Dia'ya seyahatlerini içeren destanlarında görülebilir. (Levtzion, 1980, s. 16) Bu da eski Gana Krallığı'nın Nijer taşkın yatağında geliştiğini veya en azından Timbuktu, Cenne, Dia ve Kabura'da önemli bir mîras bıraktığını göstermektedir. Dia'nın bir zamanlar büyük bir metropol olduğuna şüphe yoktur, çünkü İslâmî eğitimde eski bir merkez olmanın yanı sıra özellikle taşçılık ve duvarcılıkla da ön plandadır. Timbuktu, taşçılık geleneği de dahil olmak üzere bu mîrasları Dia'dan sonra gelen Cenne'den devralmıştır.

Timbuktu'nun siyâsî, kültürel ve ticarî arka plan tanıtımı büyük kıymet arz etmektedir, çünkü İslâmî ilim geleneği de dâhil olmak üzere müdahil olduğu tüm gelenekler zihinlerdeki Afrika imajını aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Kanıtlar ne eksiksiz ne de tamamen güvenilir; ancak en erken dönemlerinden itibaren Timbuktu'nun Nijer taşkın yatağında bulunmasından dolayı kazandığı özelliklerin, şehrin karakteri üzerinde şekillendirici bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Timbuktu'nun ait olduğu dünya, Sahra-Sahra altı veya Beyaz-Siyâhî şeklindeki keskin ayrımlar ile değerlendirilemez. Örneğin Timbuktu târihçileri, Kuzey Afrika'da bulunan Tuat şehrinin Malinke insanları (Mandinka⁴⁴) tarafından kurulduğuna inanmaktadırlar. 14. yüzyıldan itibaren, Afrika'nın iç bölgelerinin ticareti Mandinka seyyar tâcirlerinin elinde bulunmakta idi. Tâcirler, ulaşılması zor bölgelerle bilgi akışı sağlayan rotalar oluşturmuşlar, Batı Afrika içlerinden sağladıkları mallarını dünya pazarına geniş kanallar açarak ulaştırmışlardır. İslâm'a bağlılıkları diğer Müslümanlarla içsel bir uyum yaratarak Kuzey Afrika ticarî topluluğu ile bir köprü kurmalarını mümkün kılmıştır. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980) Timbuktu'nun yerleşimcileri olarak da Sahra'nın kuzeyindeki ticaret merkezleri olan Tuat ve Gadamis şehirlerinden gelen insanların gösterilmesi dikkat çekicidir. Diğer kabileler de çeşitli zamanlarda Timbuktu'ya yerleşmişlerdir. Belki de Timbuktu'nun târihsel olarak en ilginç özelliği, kuzeyden veya güneyden gelen göçebelerini ve sakinlerini karakterize eden büyük çeşitliliğidir. Kuzey Afrika Berberîleri ve Arapların bireysel veya ailecek ticaret maksatlı bölgeye yerleşmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi konumundan etnik yapısına kadar çok fazla

⁴⁴ Mandinka veya Mandingo Mali İmparatorluğu'nun kurucuları anlamına gelmektedir. Bkz. Peter B. Clarke, **West Africa and Islam**, Edward Arnold Publishers, London, 1982, sf. 40.

belirsizlik barındıran Timbuktu, her halükârda varlığı ile târihin odak noktasında olan bir merkez olmuştur.

Horace Miner, Timbuktu'yu o günün dünyası şartlarında bir şehir (onun bakış açısından 'ilkel bir şehir' olsa da) olarak değerlendirmiştir. Çünkü Songay, Arapça ve Tamashagh dillerini konuşan birçok etnik gruba mensup insanı barındırmakta idi. (Saad, 1983, s. 8) Hunwick'e göre Orta Nijer Deltasında Soninke, Malinke, Vakuri-Vangari, Fulani ve güney Sahrada Sanhâce Berberîlerine ev sahipliği yapan Timbuktu, târihsel olarak yükselişini, bu etnik çeşitliliğe sahip bölgede kurulu olmasına da borçludur. (Hunwick J. , 1999)

Yukarıda aktarılanlardan anlaşılacağı üzere Timbuktu, Nijer Nehri civarında yer aldığı için coğrafi araştırmalar nehrin bu konumuna göre planlanmıştır. Nijer Nehri Timbuktu'ya ulaşmak için âdeta bir anahtar olarak addedilmiş, uzun yıllar gösterilen uğraşlar neticesinde keşfedilmiştir. Daha sonrasında Timbuktu ve bölgeye dair birçok detay bilgiye ulaşma imkânı elde edilmiştir. Timbuktu'nun siyasî tarihi, sosyo-ekonomik durumu ve civar şehirler ile ilişkisi gibi birçok husus Nijer Nehri'nin keşfi ile adım adım gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.

Bu bölümde ele alınan her başlık adım adım ve derinlikli bir biçimde Timbuktu'ya ulaşmayı sağlamıştır. Timbuktu'nun yüzyıllarca keşfedilememesinin altında yatan sebepler etimolojik, coğrafik ve mistik açılardan ele alınarak derinlikli bir biçimde incelenmiştir. Neticede ortaya çıkarılan bilgiler, Timbuktu'nun mit olma sürecine zemin hazırlayan faktörler olarak özetlenebilir. Elinizdeki çalışmanın ikinci bölümünde bu mit fikri derinlikli olarak işlenecek ve tarihi süreç içerisinde atılmış somut adımlar incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TİMBUKTU MİTİNİN OLUŞUM SÜRECİ

Târihte bazı şehirler uzun yıllar boyunca popülaritesini korumuş, destansı özelliğini kaybetmeden bilimsel literatürde önemli yer tutmuşlardır. Ophir, Golconda, el Dorado, Semerkant ve Cibola gibi şehirler çağrıştırdıkları zenginlikler ile büyümlü bir halde zihinlere kazınmıştır. Timbuktu da bu şehirler gibi efsânevi bir kimliğe sahiptir. Aktif ticarî faaliyetleri ile Afrika'nın en ihtişamlı altın deposu olarak şöhret kazanmıştır. Bu zengin antrepoya ulaşmak için Avrupalı kâşifler tarafından yüzyıllar harcanmış ve neticede bugün Timbuktu 'uzaklığın ifadesi' metaforu ile literatüre yerleşmiştir. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980, s. 431)

Timbuktu, Kuzey Afrika ile Batı Afrika arasında ekonomik ve kültürel sahada bir aracı konumunda olmuştur. Sahra, kervan ticareti için hem bir giriş ve hem de ana merkez olarak büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında, Sudan târihinin çarpıcı dönüm noktalarında da stratejik bir yer edinmiştir. Sudan siyâsetinde yükseliş ve çöküşler, etnik göçler, İslâmlaşma adımları, altın ticareti, Avrupalıların keşifleri ve sömürge faaliyetleri gibi kritik hâdiselerde başrol olarak literatüre geçmiştir. Timbuktu, 1591 yılında gerçekleşen Fas işgalinden sonra çöküşe geçse de, Avrupalılar tarafından keşfedileceği 19. yüzyıla kadar süslü bir hayal olarak zihinlerde kalmayı başarmıştır.

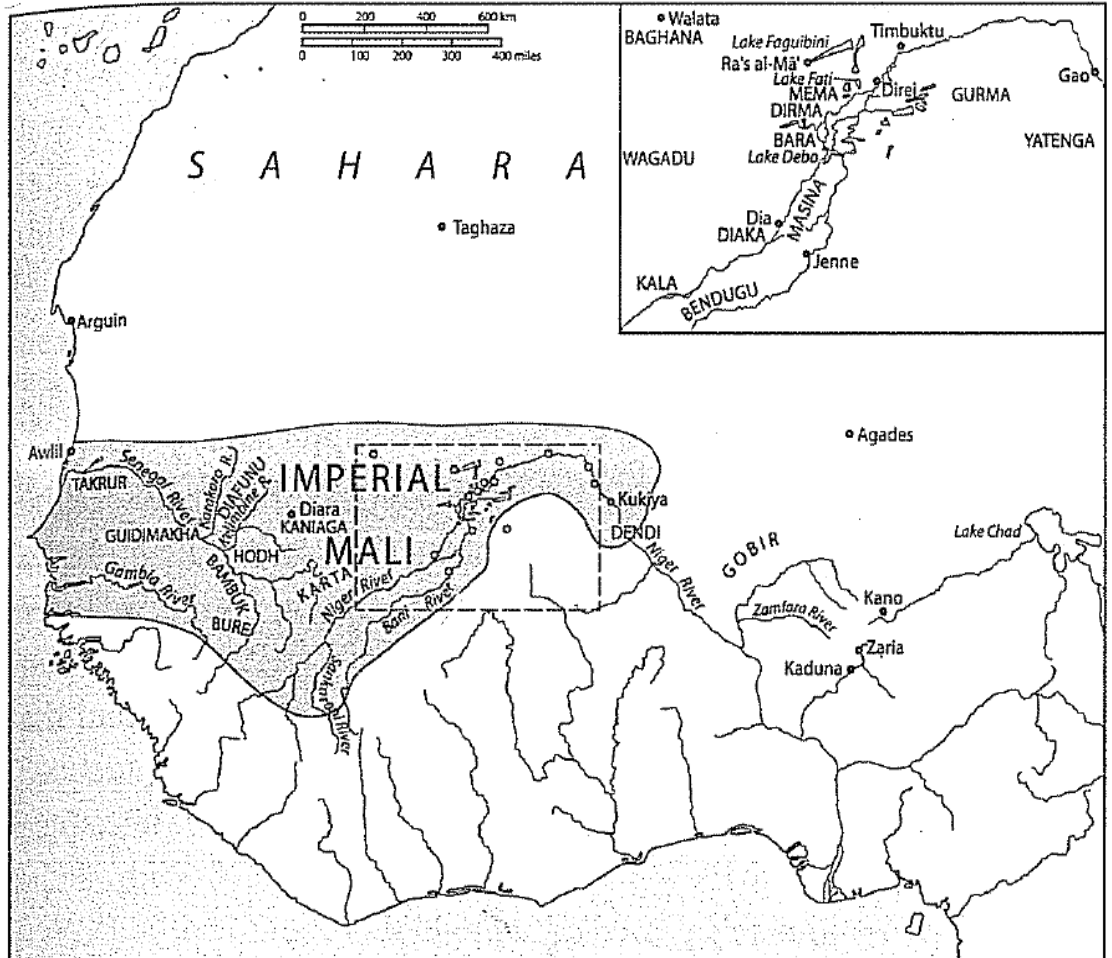
Timbuktu mitini aydınlatma sürecinde aktif olarak rol alan Avrupalıların varlığını ifade etmiştik. Kuşkusuz Timbuktu'ya dair yazılı kaynaklarda verilen ilk tarih ile altın zenginliğini yitirdiği Fas işgaline kadarki vaziyeti önem arzetmektedir. Bu durum da konunun incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Zira bu, Timbuktu'yu keşfetmek isteyen Avrupalıların sahip oldukları 'altın dolu şehir' hayalini kaynaklar ışığında teyid etmeyi ve detaylandırmayı mümkün kılmaktadır. Zaten çalışmanın bir sonraki başlığında "altın dolu şehir" için ilk somut adımı atan Portekizlilerin girişimleri verilmiştir. 19. yüzyıla varıldığında hâlâ Timbuktu'ya ulaşamamış olan Avrupalılar, mitin peşinden koşmaya devam etmiş ve bu gaye ile Afrika Birliği'ni kurmuşlardır.

Son başlıkta ise Afrika Birliği'nin faaliyetleri verilmiştir. Timbuktu'ya ulaşmak için gösterilen emekler neticede karşılığını bulmuş ve mit kaybolmuştur.

A. 1100-1590 Yılları Arası Timbuktu'nun Ticarî Pozisyonu

Milattan sonra ilk bin yılda Moritanya ile Mali arasındaki bölgede hüküm sürdüğü kabul edilen ilk imparatorluk Gana Krallığı'dır. Orta Çağ İslâm coğrafyacıları ve târihçileri bugünkü Mali'yi kastederek bölgede kurulan Tekrûr, Bilâdüttibr, Mâlî, Kavkav, Timbuktu ve Songay gibi sultanlıkları zikretmişler, bunların diğer İslâm beldeleri ile ilişki içerisinde olduklarını aktarmışlardır. (Kavas, "Mali", 2003, s. 495)

Şekil 2. 1: Mali İmparatorluğu Mense Musa Zamanı

(Gomez, African Dominion: A New History of Empire in Early and Medieval West Africa, sf. 95)

Murâbıtlar⁴⁵ döneminde (1056-1147) İslâm dini Batı Sudan'da yayılınca Timbuktu önemli bir konum kazanmıştır. 13. ve 15. yüzyıllar arasında hüküm süren Mali İmparatorluğu, Gambiya ve Senegal Nehirleri arasındaki Batı Afrika kıyısından doğuda Sokoto'ya ve Timbuktu'nun 150 mil kuzeyinden Nijer Nehri'nin ana kıyılarına kadar uzanan bölgeye hâkim olmuştur. 1329 yılında Timbuktu'yu da topraklarına dahil eden Mali Sultanı Mense Mûsâ döneminde ekonomik olarak büyük gelişme kaydedilmiştir. (Kavas, "Tinbüktü", 2012, s. 190)

Ekonomik büyümesini ticarete borçlu olan Timbuktu; verimli topraklardan mahrum, kumla çevrili bir şehirdir. Afrika'nın kuzeyinden gelen deve kervanları, çöldeki maden yataklarından Timbuktu'ya altın değerindeki tuz madenini getirmekte idiler. Avrupa'dan ise metal eşya, silah ve kitap gibi ürünler getirilmekteydi. Bu sayede Timbuktu büyük bir ticarî takas merkezine dönüşmüştür. Ayrıca Sudan'da bulunan liman kenti Kabara'ya 5 mil kadar uzaklıkta olan Timbuktu, 3 km'lik kanalı ile Nijer Nehri'ne bağlanmaktaydı. Rivayetlere göre Kabara'da, Timbuktu'nun Nijer Nehri üzerindeki ticarî şehirlerden ithal edilen mallarının vergi gelirlerinden sorumlu gümrük müfettişi bile vardı. Böylelikle Timbuktu, deniz ticareti için de avantajlı bir konum elde etmiştir. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980, s. 432)

Timbuktu kuzeyden gelen kervanların ticarî bağlantısında kavşak noktası olmuştur. Özellikle kuzeyden tuz getiren kervanlar, çölden güneye doğru indikçe kıymetleniyordu. "Bu mübarek şehir sebebiyle, kervanlar ufuktaki tüm noktalardan Timbuktu'ya akın etmiştir." (es-Sa'dî, 1964, s. 23) Timbuktu farklı milletlerden ve dinlerden insanların buluşma noktası olmuştur.

Nijer Nehri ekseninde ticarete kullanılan taşıma vasıtası hakkında kayıtlara geçen bilgilere göre, İbn Battûta⁴⁶ ve Hasan el-Vezzân⁴⁷ yerli kanoların kullanıldığını belirtmişlerdir. (Battûta, 1981, s. 780) (Africanus, 1896, s. 822) Piraga olarak adlandırılan bu kanolar bir ağaç gövdesinin oyulması ile yapılmaktaydı. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980, s. 434) Kâ'ti'nin târihinde

⁴⁵ Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear adalarında hüküm süren Berberî hânedanı.

⁴⁶ 1353 yılında Timbuktu'dan Gao'ya kano ile gitmiştir.

⁴⁷ 1510 yılında Timbuktu'dan Cenne'ye kano ile gitmiştir. Ancak nehrin akışını yanlış olarak aktardığı için bu bilgi şüphelidir.

geçen bilgiye göre de kanolar, sultanlar ve halk tarafından değişik amaçlarla ulaşım için kullanılmaktaydı. (Kâ'ti, 1964, s. 151) 1828 yılında Caillié de, Cenne'den Timbuktu'ya giderken Nijer Nehri'nde kullanılan kanoları gördüğünü söylemektedir. (Caillié R. , 1830, s. 9)

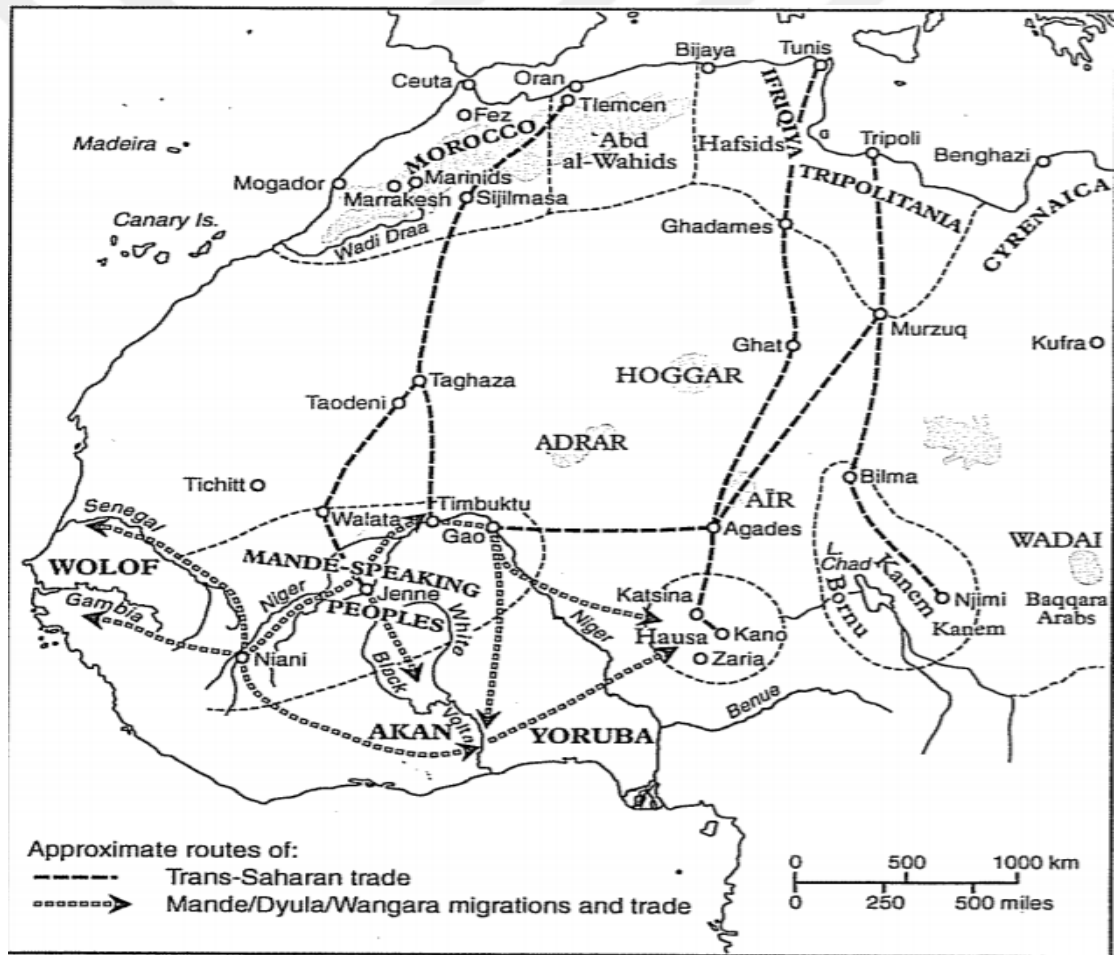
Ticaret rotalarına hâkimiyet hususu ise lokasyona göre değişiklik arzetyektydi. Mesela Sahra tuz yatakları 16.yüzyıla kadar Mağrib devletlerinden çok Sudanlılara ait olmasına rağmen, ticaretin bu kısmı Yahudi tâcirlerin katılımıyla birlikte büyük ölçüde Arap-Berberî tekeline ait olmuştur. Kuzey Afrika tâcirleri ya Sahel bölgesinde kendileri ticaret yapmışlar ya da bu bölgedeki şehirlerde temsilcilerini bulundurarak yabancı tâcirlerle ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Yabancı tâcirler ise daha çok Sahel şeridinin güneyinde bulunmaktaydılar. Batı Afrika içlerindeki bölgeler ve zengin kaynakları hakkında yeteri kadar bilgileri yoktu. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980, s. 432) Bu eksikliği gidermek adına girişimlerde bulunmaya başladılar. Aktarıldığına göre 1447 yılında Tuat'ta bulunan Antonio Malfante isimli İtalyan tâcir, Timbuktu hakkında araştırma yapmakta idi. Malfante orada tanıştığı bir adama Timbuktu'daki altınlar hakkında ne bildiğini sorduğunda, adam ona bu soruyu kesin olarak cevaplayan ne bir kimse gördüğünü ne de duyduğunu söylemiştir. İnancına göre "öyle bir yer vardı ancak çok uzaktaydı." (Crone, 1937, s. 90) Belki de bu yerli adam, yabancı bir tâcirle bu kıymetli bilgiyi paylaşmak istemediği için cahil rolü yapmıştır. Ticarî hususlarda gizliliğe riayet etmek Orta Çağ ticaret dünyasında sıradanlaşmış bir durumdur. İddiaya göre Afrikalı tâcirler, yabancıları altın bölgelerinden uzak tutmak için ellerinden geleni yapmış, gerekirse bölgeye dâir korkunç yamyam ve canavar hikâyeleri dahi uydurmuşlardır. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980, s. 433)

Timbuktu'nun güneyinde bulunan Cenne şehri de bölge ticareti için büyük öneme haizdir. 11. ve 13.yüzyıllar arasında, Soninke yerleşimcileri ve tâcirleri tarafından kurulmuştur. 19. yüzyıl seyyahları René Caillié ve Félix Dubois'in seyahatnâmelerinde görüldüğü üzere, Cenne de Timbuktu gibi ticarî zenginliğe sahip bir şehir idi. (Caillié R. , 1830, s. 460) (Dubois, Timbuctoo the Mysterious, 1896, s. 170) Dahası Coğrâfî konumu itibariyle de Timbuktu'dan daha avantajlıdır. Mali'deki Bani Nehri'nin Nijer Nehri ile birleştiği yere yakın olan Cenne, doğal yollarla oluşan güvenli bir çevreye sahip idi. Aynı zamanda zengin bir tarım hinterlandına da malik

idi. Cenne ile Timbuktu arasında yakın ticarî ilişkiler kurulmuştur. Yiyecek, pamuk, fildişi, kola fıstığı, kuru kabuklar ve baharat çeşitleri gibi ürünler ile köle ticareti yapılmıştır. (Dubois, Timbuctoo the Mysterious, 1896, s. 178)

Bu iki şehrin bağımlılığı, nehir civarındaki ticarî takası hızlandırmasının yanında ticarî uzmanlaşmayı da sağlamıştır. Ayrıca Gao şehrindeki ekonomik hareketlilik de burada ticarî havuzun oluşmasına katkı sağlamıştır. Bölge târihi boyunca nehir ekseninde bulunan Timbuktu, Cenne ve Gao aktif ticaret merkezleri olarak kullanılmışlardır.

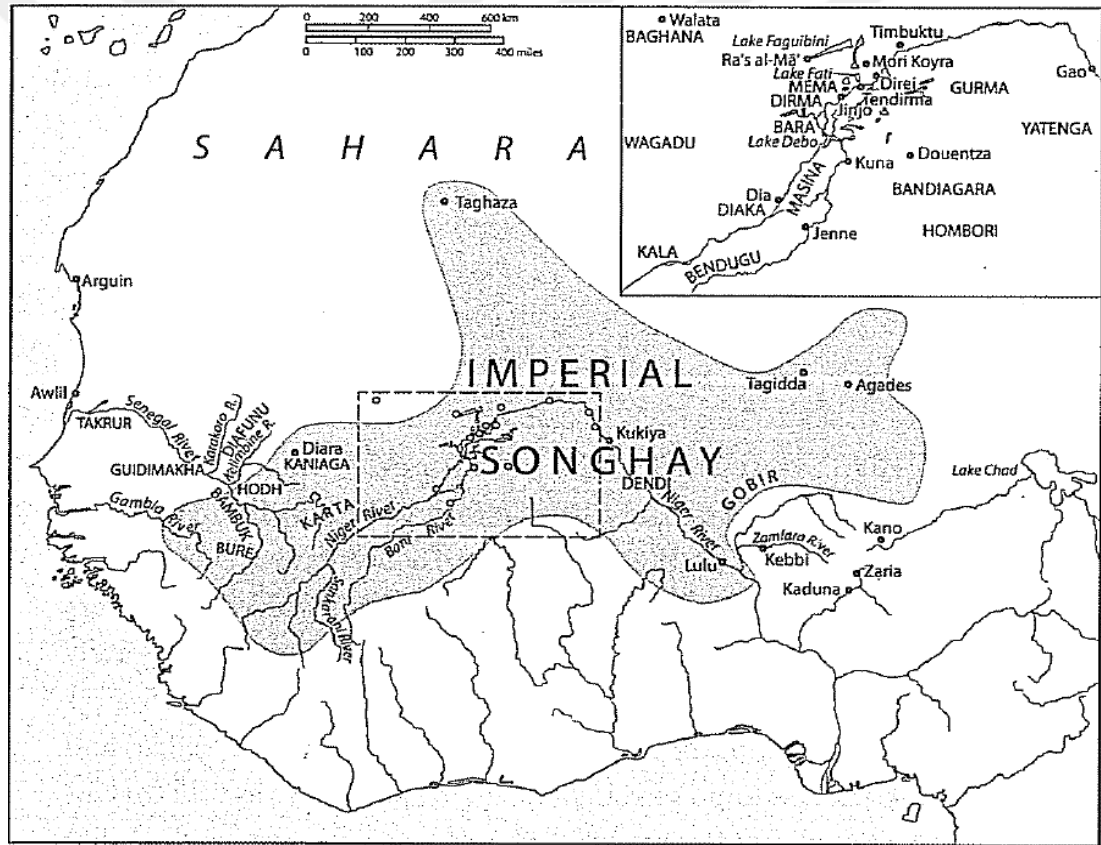
Şekil 2. 2: 1250-1500 Yılları arası Sahra-ötesi Ticaret Rotaları

(Roland Oliver, Anthony Atmore, *Medieval Africa 1250-1800*, sf. 45)

14.yüzyılda Afrika'nın iç bölgelerindeki aktif ticaret rotası; şekilde de görüldüğü üzere Timbuktu'nun kuzeydeki komşuları Sijilmasa⁴⁸, Taghaza⁴⁹ ve Walata⁵⁰ ile güneydeki komşuları Gao ve Jenne⁵¹ merkezli idi. Mali İmparatorluğu'nun gücü azalıp Songay İmparatorluğu'nun gücünün yükselmesiyle, 15.yüzyılda politik ve ekonomik ağırlık merkezi doğuya yani Nijer Nehri bendine kaymıştır. Böylelikle Timbuktu daha fazla önem kazanmış, sahip olduğu stratejik konumundan dolayı gücünü garantilemiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 36-38)

Şekil 2. 3: 15.yy Songay İmparatorluğu

(Gomez, sf. 223)

⁴⁸ Sicilmâse.

⁴⁹ Tegazza.

⁵⁰ Valata.

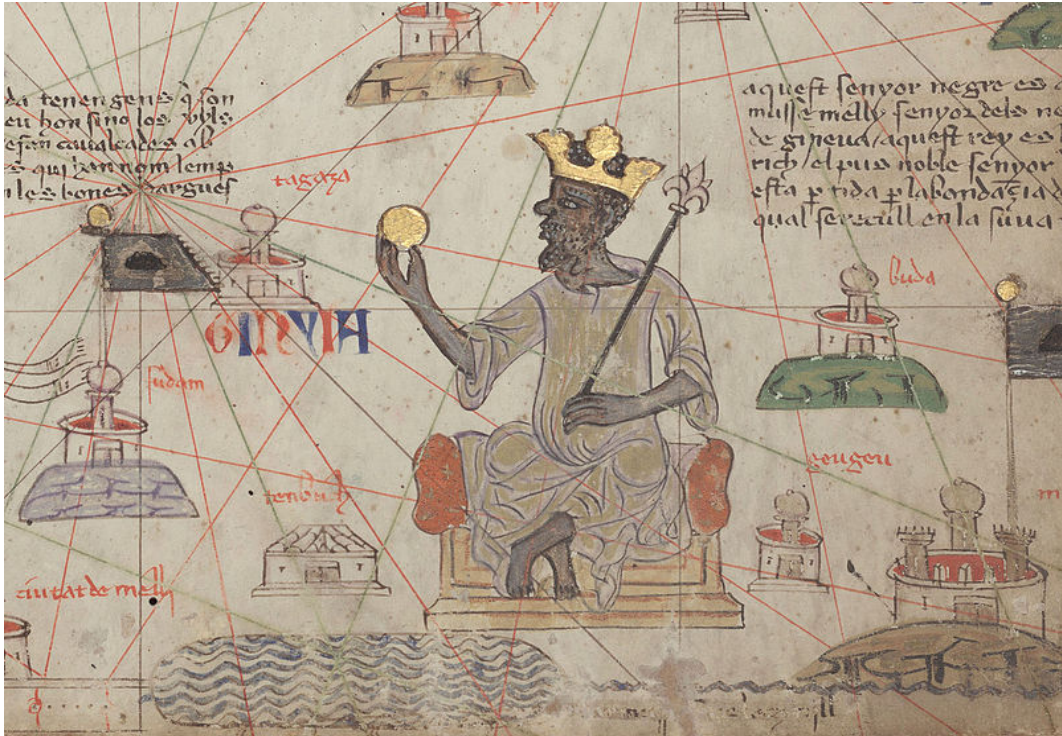
⁵¹ Cenne.

B. Timbuktu'ya İlk Avrupalı İlgisi - Portekizliler

Timbuktu, Avrupa'yı Batı Afrika'nın kalbine çeken bir mıknatıstı. (Kanya-Forstner, 1969, s. 23) Avrupa'nın Timbuktu hakkındaki abartılı bilgiye ulaşmasında büyük ölçüde Kuzey Afrika devletleri aracılık etmiştir. Orta çağlardan bu yana, Fransa ve İtalya'daki deniz sahillerinde kurulan şehirlerinin tacirleri, Kuzey Afrika kıyılarındaki devletlerle ticarî ilişkilerini sürdürmüş; Fas ve Tunus'ta hak ve ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Sicilmâse ve Tilimsan gibi Afrika'nın iç bölgelerine doğru zamanla ilerleyebilmişlerdir. (Bovill, 1958, s. 111-112)

Avrupa literatüründe Timbuktu'nun 'altın' ile anılmasını açıkça ortaya koyan ilk kaynak, 1375 yılında Aragon Kralı III. Philip'e sunulan ve birkaç yıl sonra da Fransa Kralı'na takdim edilen Abraham Cresques'in hazırladığı Katalan Haritası'dır. Mallorca adasından bir Yahudi haritacı olan Cresques, Kuzey Afrika'daki Yahudi ticaret topluluklarıyla yakın ilişkilere sahip idi. Haritasında 'Tenbuch' (Timbuktu) ve 'Geugeu' (Gao) şehirlerini kuşatan "Siyahların en zengin ve en asil kralı" Mense Mûsa'yı elinde altın bir küre ile tasvir etmiştir. (Bovill, 1958, s. önsöz ve 91, 112- 114)

Şekil 2. 4: Mali İmparatoru Mense Mûsa

(Cresques, A. (2019, February 20). Mansa Mûsa of the Mali Empire. World History Encyclopedia <https://www.ancient.eu/image/10128/mense-mûsa-of-the-mali-empire/> Erişim Tarihi: 24.03.2021)

Bu bilgi, 13. ve 15. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş Mali İmparatorluğu'na altın çağını yaşatması ile şöhret bulan Mense Mûsa, Avrupa literatüründe çarpıcı bir şekilde yer almasını sağlamıştır. Böylece Avrupalılar yüzyıllarca Batı Sudan'ı altın diyarı ve Timbuktu'yu da çok büyük altın pazarlarından biri olarak hayal etmişlerdir. Zaman içerisinde bu hayal doğrultusunda Afrika'nın iç bölgelerine ulaşmak için büyük çabalar sarf edilmiştir. (Smith, 1985, s. 13)

Kuzey Afrika limanlarından yapılan ihracat, büyük ölçüde kuzey İtalya'nın deniz kentlerinin tekelinde idi. Günün şartları gereği, altın ticaretinden hisse sahibi olmak, onu kaba kuvvet ile elde etmek demektir. Portekiz, komşu Kastilyalıları karşı uzun süren mücadelesinden galip çıkarak güçlenmeyi başarabilmiştir. Bu da Portekiz'i artık bağımsız hareket edebilecek konumu yükseltmiştir. Nitekim Portekiz'in ilk girişimi; 1415 yılında Sebte'nin (Ceuta) işgali ile olmuştur. Sebte, Prens Henry'nin⁵² işgal etmek için olağan üstü çaba göstermekle şöhret kazandığı şehirdir. Henry birkaç ay boyunca Afrika'da kalmıştır. Öncelikle bölgeye dâir bilgi toplamıştır. Sebte'nin sınırlarına dâhil olması ile Portekiz'in bölgede genişlemesi hız kazanmıştır. Bu genişlemeyle Mağrip sahiline yayılan Portekizliler tahıl, sığır, şeker, balık, post, balmumu, bal ve tekstil gibi ürünlerin ticaretine başlamıştır. (Crone, 1937, s. introduction)

1434 yılında Portekizli denizci Gil Eanes, Cape Bojador çevresinde keşife müsait bir rota belirlemiştir. Eanes 1433 yılındaki girişiminde bir sonuç elde edememiş, ancak Prens Henry'nin emriyle tekrar denemiştir. İkinci seferden sonra 1434 yılında başarılı olan Eanes'in bu keşfi, Afrika'ya gidecek Avrupalı kâşifler ve tüccarlar için büyük bir atılım olarak kabul edilmiştir. (Crone, 1937, s. xxxii)

On yıl sonra Prens Henry, Moritanya kıyısı açıklarındaki Arguin Adası üzerine Batı Afrika'daki ilk Avrupa fabrikası ve kalesini inşâ etmeyi başarmıştır. 1445 yılında adada bir ticaret merkezi kurmuş olan Prens Henry, Portekiz için köleler satın almaya başlamıştır. 1455 yılına varıldığında her yıl Arguin'den Portekiz'e 800 köle sevk edilir duruma gelinmiştir. Burada Portekizliler, Arap ve Berberî tüccarlar tarafından kontrol edilen Moritanya yolunun kervan ticaretini kesmeyi ummaktaydılar. Ancak çok

⁵² Sonradan Denizci (the Navigator) olarak anılmıştır.

geçmeden, bu yolun çevreye bağlı bir yer olmasının dezavantajı kendini hissettirmiştir. Mağribi düşmanlığı, çöl ikliminin zorlukları ve Portekizlilerin zayıf rekabetçi pozisyonu nedeniyle girişimleri başarısız olmuştur. Ancak Portekizliler, Sudan-Sahra bölge sistemi hakkında önemli bilgiler elde etmişlerdir. (Herbert, Portuguese Adaptation to Trade Patterns Guinea to Angola (1443-1640), 1974)

Prens Henry'nin hizmetine aldığı kaptan Cadamosto⁵³, Afrika yolculuklarında altın ticaretinin yapıldığı Fas, Tunus ve Mısır'a ulaşan üç ana rotayı keşfetmiştir. Ayrıca tuzun bölgede oynadığı kritik rolü öğrenmiştir. Tuz, tâcirler tarafından büyük mesafelere taşınmakta ve altın ile takas edilmektedir. Cadamosto'nun ifadesine göre her yıl büyük deve kervanları mallarını, Tanbutu'ya (Timbuktu) taşımaktadır. Timbuktu kuzey-güney ticaretinde hem bir altın kaynağı hem de ticarî girişimler için ana merkez konumundadır. Tâcirler siyahların imparatorluğu olan Mali'ye gitmekte, burada kazançlı satışlar yapıp, altın ile evlerine dönmekteydiler. (Crone, 1937, s. 21)

Aynı zamanlarda İtalyan tâcirler de Portekiz kâşifler gibi Timbuktu ile direkt bağlantı kurmanın yollarını aramakta idiler. Antonio Malfante isimli Cenevizli tacir, 1447 yılında Afrika'ya seyahat etmiştir. (Collins, 1990, s. 24) Kuzeybatı Sahra bölgesinde bulunan Tuat vahasına vardığında, Cenova'daki bir tacir için yazdığı mektubunda Malfante; Sahra-ötesi ticaret hakkında bilgi sahibi bir şahıstan öğrendiklerini bildirmiştir. Mektubunda birçok 'devlet' adı listelemiştir. Nijer Nehri ve Timbuktu hakkında ise şunları aktarmaktadır: "Bu topraklar içinden geçen ve yılın belirli zamanlarında sel taşkınlarına sebep olan çok büyük bir nehir bulunmaktadır. Bu nehir Thambet (Timbuktu) kapılarından akmaktadır. Nehrin üzerinde ticaret için kullandıkları birçok tekne mevcuttur." Malfante'nin, İtalyan tekstillerini altın ile takas ederek ticaret yapmak maksadı ile bölgeye geldiği anlaşılmaktadır. Ancak rivayetlere göre kâr edememiş; aksine para kaybetmiş ve memleketine dönmek durumunda kalmıştır. Böylece Timbuktu'daki altın kaynakları hakkında daha fazla bilgi edinme çabası sonuçsuz kalmıştır. (Crone, 1937, s. 85-90)

⁵³ 1455 ve 1456 yıllarında Batı Afrika'da iki kez yolculuğa çıkan Venedikli köle tüccarı ve kâşif.

Portekiz kralı II. John (Mükemmel Prens) tarafından 1482 yılında inşâ edilen São Jorge da Mina (Elmina) Kalesi⁵⁴, önce bir ticaret yerleşimi olarak kurulmuş; daha sonra Atlantik köle ticareti rotasında önemli duraklardan biri haline gelmiştir. 150 yıl boyunca Batı Afrika sahilinde Portekiz faaliyetinin dayanak noktası olan bu kale, bölge ve Timbuktu hakkında da fikir edinilmesini sağlamıştır.

1500'lü yıllarda Mina ve Gambiya'dan az miktarda altın elde eden Portekizliler, bu altın kazancının katlanması için Timbuktu'ya ulaşma gayreti içine girmişlerdir. Böylelikle çok daha fazla altın elde edecek ve bölge ticaretine yön verebileceklerini umuyorlardı. Ayrıca sahildeki diğer Avrupalı tâcirlerin müdahalesini azaltmak ve Afrikalı aracılara olan bağımlılıklarını da sona erdirmek istiyorlardı. Ancak Timbuktu'nun tam olarak nerede olduğunu bir türlü öğrenememişlerdir. Timbuktu'dan sahile olan mesafeyi ciddiye almayan Avrupalılar bölgedeki nehir sistemleri hakkında da çelişki içinde olmuşlardır.⁵⁵

16. Yüzyılın ortalarında Timbuktu, Songay İmparatorluğu hâkimiyeti altında en parlak devirlerini yaşamıştır. II. John, Timbuktu'nun çok zengin bir ticaret merkezi olduğu bilgisini edinmiş ve şehre ulaşmak için bir plan yapmaya karar vermiştir. Ayrıca, Timbuktu'dan sonra Mossi⁵⁶ Krallığı'na ulaşp, Prester John⁵⁷ efsânesini de netleştirmek istemiştir.

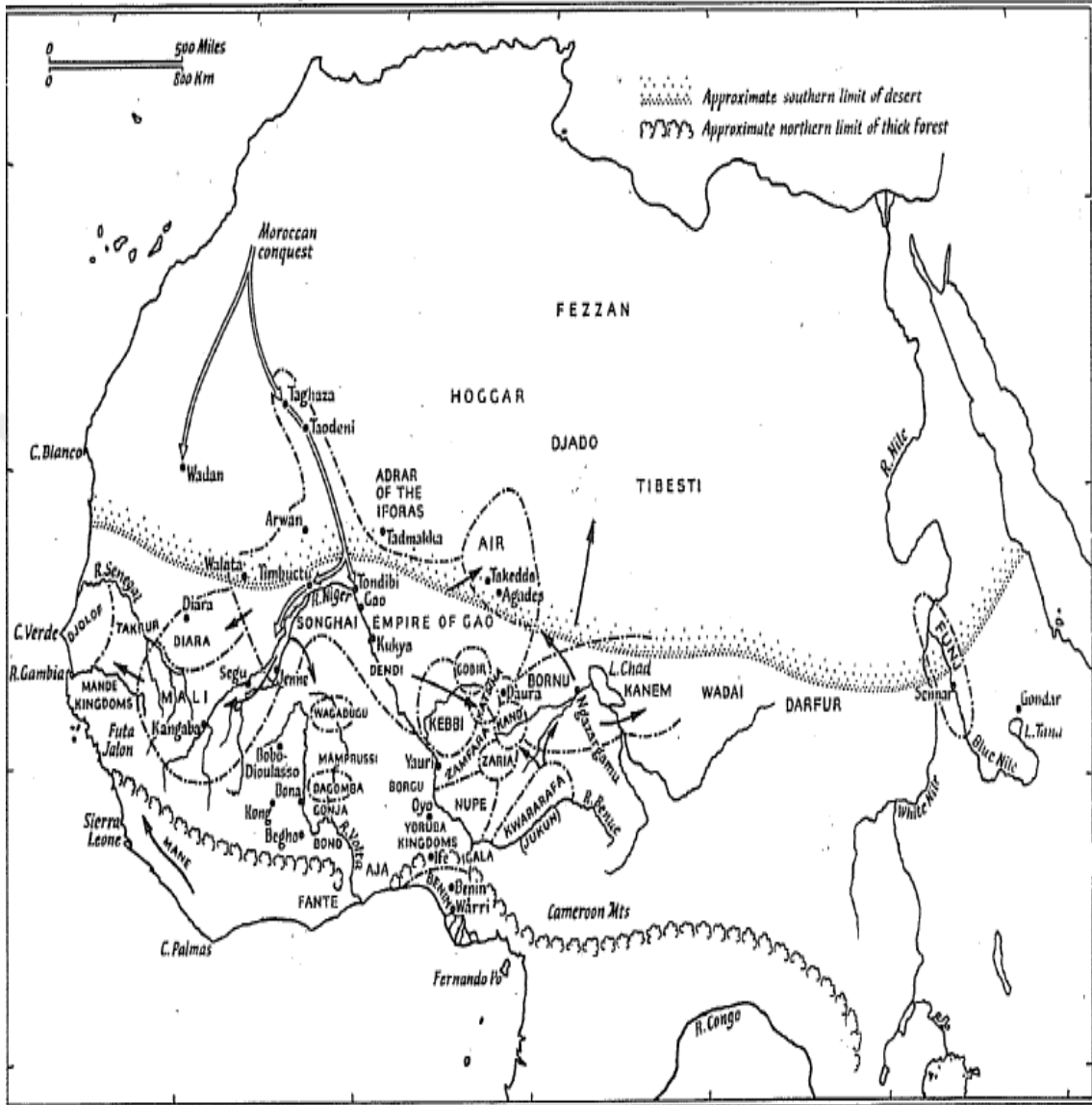
⁵⁴ Bugün Gana sınırları içindeki Elmina kentinde yer alır. Portekiz coğrafi keşifleri kapsamında kurulmuştur.

⁵⁵ Nijer Nehri hakkındaki çelişkili görüşlerden ilki; Herodotus ve Pliny'e dayanan ve çoğu Arap coğrafyacı tarafından takip edilen, nehrin batıdan doğuya aktığı ve nihayetinde Nil Nehri'ne katıldığı görüşüdür. Diğer ise Hasan el-Vezzân tarafından sunulan, nehrin batıdan aktığını ve kolları Senegal ve Gambiya aracılığıyla Atlantik'e boşaldığını ileri süren görüştür.

⁵⁶ Bugün Burkina Faso'da olan ve üst Volta nehri bölgesine hâkim krallıklar zinciridir.

⁵⁷ Prester John; 12. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Avrupa kroniklerinde popüler olan ve Etiyopya'da yaşadığı zannedilen efsânevî Hristiyan patrik ve kral.

Şekil 2. 5: 16.yy Bilâdüssûdan'daki Devletler

(Saad, sf. 51)

II. John, öncelikle Wolof Krallığı'nın 58 prensi Bemoym 59 (Bumugelem) ile irtibata geçerek altın ticaretinin rotasını değiştirmek üzere bir plan yapmıştır. Bu plana göre Wolof tahtının müstakbel kralı Bemoym'un desteği sağlanacak ve onun sayesinde Timbuktu'ya direkt geçişi sağlayacak rota açılmış olacaktı.

⁵⁸ Bugünkü Senegal civarında kurulmuş bir Batı Afrika krallığı.

⁵⁹ Wolof Prensi Bemoym, 1490 yılında Kral kardeşi ile girdiği savaşlarda askeri yardım talep etmek için Portekiz'e gelmiştir. 2.John, Bemoym'un talebini kabul ederek ona yardım için kendi donanmalarından göndermiştir. Böylelikle irtibatlı hale gelmişlerdir.

Ancak programın coğrafi yanlışlıkları ortaya çıkmadan önce Bemoyim, keşif gezisinin Portekiz lideri tarafından öldürülmüştür. Böylelikle II. John'un planı gerçekleştirilememiştir. (Crone, 1937, s. 128-141)

Portekizliler, Timbuktu'ya ulaşmak için farklı girişimlerde de bulunmuşlardır. Ancak bütün bu girişimler Mali Krallığı'na çok yaklaşımlarına rağmen başarısızlıkla sonuçlanmıştır. (Crone, 1937, s. 143) Nihayetinde Portekizliler Timbuktu'ya ulaşamamış ve Afrika ticaretinin kontrolünü ele geçirememişlerdir. Ancak Timbuktu'nun altın ticaretini kıyı kesimlere yönlendirmek için birçok strateji edinmişlerdir. Avrupalıların bu stratejilerinde ne denli başarılı olduğu ise tartışmalıdır. Hopkins, Avrupalıların Batı Afrika sahiline gelmesinin, Afrika iç bölgelerinin ekonomisi üzerinde doğrudan bir etki yaratmadığını ifade etmektedir. (Hopkins, 2014, s. 80)

C. 18. Yüzyılda Avrupalılarda Afrika Bilgisi

Afrika denildiğinde zihinlerde oluşan “karanlık ve tehlikeli kıta” imajı değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Kıtanın keşfi sürecinde Avrupalılar nezdinde kötü iklim şartları ile şöhret bulan Afrika, sağlık açısından da zararlı bir toprak olarak düşünülmüştür. (Herbert, Timbuktu: a case study of the role of legend in history, 1980, s. 433) XVIII. Yüzyılda Afrika'ya varmaya çalışan Avrupalı kâşiflerin ölüm oranlarının kaydını tutan Philip Curtin'in tahminine göre birinci yılda bölgeye varan Avrupalı grubun yüzde 25 ile 75'i arasında ölüm yaşanmıştır. Daha sonra bu rakamlar yüzde ona kadar gerilemiştir. (Curtin P. D., 1965, s. 71, appendix 483)

Özellikle Batı Afrika'daki ölüm oranları çok yüksektir ve kayıtlara göre Avrupalıların ölümleri sıklıkla ateşlenme neticesinde gerçekleşmiştir. Daha çok yağmur mevsiminde havaya yayıldığı farzedilen zehirli bir buharın ölümlere sebep olduğu ifade edilmiştir. Avrupalıların maruz kaldığı bu ateş ya kurbanlarını öldürmüş ya da sağ kalanlar için güçlü bir bağışıklık sistemi kazandırmıştır. (Heffernan, 1970, s. 4) Bu durum Afrika'nın, Avrupalılar nezdinde ‘Beyaz Adamın Mezarı’⁶⁰ şeklinde ün kazanmasına neden olsa da bölgeyi keşif hevesini kıramamıştır.

⁶⁰ "Philip D. Curtin, *The White Man's Grave: Image and Reality, 1780-1850*.

Bu dönemde Royal Africa Company⁶¹, üyesi Francis Moore'a Afrika kıtasına seyahat etmesi için destek vermiştir. Afrika'nın çok merak uyandıran bir dünya olduğunu, ancak hakkında bilinenlerin antik çağlardan kalma hurafelerden ibaret olduğunu söyleyerek bölge üzerine kitap yazmasını talep etmiştir. Afrika'nın “çok konuşulan ama az bilinen” bir yer olarak zihinlere kazındığını ifade eden Moore, 1738 yılında Afrika'ya seyahatlerini yazdığı kitabını yayımlamıştır. (Moore, 1738, s. v -vi)

Bu yüzyılda Afrika üzerine doğan ilgiyi açıklayan târihçi Hugh Murray, Afrika'nın merak konusu ve terör merkezi olarak anılmasının eski dünyadan mîras olarak kaldığına işaret etmiştir. Murray, Afrika'yı gizem ve batıl inanç bölgesi olarak tasvir etmiş ve sebebini keşfe imkân vermeyecek ölçüde fiziksel bariyerlere sahip olması olarak göstermiştir. İç bölgelerde ciddi bir keşfin yapılamadığını söyleyen Murray, çabaların karşılığını verecek kapsamlı bir sonuçtan da mahrum kaldığını ifade etmiştir. Nihayetinde bölge “bir masal” olarak kalmıştır. (Murray, 1818, s. 29)

Ancak Afrika hakkında komple bir bilgi eksikliği söz konusu değildir. Eski kaynaklardan elde edilen coğrafi bilgiler asırlarca kullanılmıştır. Bunlar Arap kaynaklarından elde edilen bilgiler ile harmanlanmıştır. Bu konudaki en meşhur çalışma İdrîsî'nin *Kitab el-Rucerî* (Türk. *Roger'in Kitabı*), diğer adıyla *Nüzhatü'l-Müşâtâk fî ihtirâk el-âfâk* (Türk. *Dünyanın Aşılmış Ufuklarında Zevkli bir Gezinti*), isimli kitabıdır. İdrîsî çalışmasını 1154 yılında Sicilya Kralı Roger'in talebi üzerine yazmış ve kendisine takdim edilmiştir. Afrika coğrafyasına dair bu eser Arapça'dan Latince'ye de tercüme edilmiştir.

İdrîsî ile modern coğrafyacılar arasında geçiş dönemi ürünü olan Hasan el-Vezzân'ın *Vaşfü İfrîkıyye* (Türk. *Afrika Tasviri*) isimli çalışması ise 1526 yılında önce İtalyanca yayımlanmış, 1600 yılında ise İngilizce'ye çevrilmiştir. Kuşkusuz bu çalışma, 18. yüzyıl Avrupalı coğrafyacıları tarafından en çok alıntı yapılan eserlerden biri olmuştur.

18. Yüzyılda Afrika, Avrupalılar tarafından belirli bölgelere ayrılarak tanıtılmıştır. Bunlar:

1. Kuzey Afrika; Mısır, Sahra, Sennar;
2. Etiyopya ve Doğu Afrika;

⁶¹ 1732-34 yılları arasında İngiliz Batı Afrika sahilleri ticaret şirketi.

3. Batı sahilinde Gine, Kongo;

4. Sudan

5. Güney Afrika şeklindedir. (Salmon, 1746, s. 2)

Bu yüzyılda mevcut coğrafi bilgiler, genel olarak Kuzey Afrika, Gine ve Cape Town civarı hakkındadır. Madagaskar adası hariç Doğu Afrika hakkında hiçbir bilgi yoktur. Arapça kaynaklara başvurulmadığında çok az bilgi de Sudan hakkında mevcuttur. Avrupa'nın Afrika coğrafyası hakkındaki bilgisi genel olarak sahile uzaklık ve yakınlığa göre şekillenmiş ve kıtanın batı tarafı üzerinde yoğunlaşmıştır. Tarihçi Philip Curtin'in işaret ettiğine göre 18. Yüzyıl coğrafyacıları için Afrika hakkında fikir sahibi olunabilecek yerler üç ana bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler hakkında "Sahile yakın olanlar için en detaylı bilgi, orta bölgeler için az ve söylenti biçiminde bilgiler, iç bölgeler için ise sâdece Arap coğrafyacılarından elde edilen ancak doğruluğu ispatlanamayan bilgiler mevcuttur." şeklinde özetlemiştir. (Curtin P. D., 1965, s. 18-22)

Batı Afrika sahil kesimi ve özellikle Gambiya ve Senegal nehirleri civarı hakkındaki bilgiler çok erken dönemde elde edilmiştir. Bölgeye dâir İngiliz kayıtları 1591 târihine ulaşır ki bu da Kraliçe Elizabeth'in tüccarlarını Senegal ve Gambiya'ya gönderdiği târihtir. 1701'de bu bölgedeki nehirler, ticaret akışı ve seyrü sefer ile ilgili bilgiler, Hidrografik Ofis'in resmî bir yayını olan English Pilot'ta yayımlanmıştır. (Curtin P. D., 1965, s. 18) 1774 yılına gelindiğinde Batı sahili boyunca Avrupalılara ait yerleşim yerleri köle ticareti sebebiyle artış göstermiştir. 18. Yüzyıl başlarında Batı Afrika'ya yapılan seyahatler, yolculuktan çok; kısa bir gezinti haline gelmiştir. Kuşkusuz bu da bu yolculukların coğrafi bilgiye çok az şey katmasına neden olmuştur. (Heffernan, 1970, s. 10)

Afrika'nın orta bölümü hakkındaki bilgiler ise Arap coğrafyacılar tarafından kaydedilmiş veya söylentilerle elde edilmiştir. Arap coğrafyacıları bu saha özelinde özellikle Nijer Nehri hakkında yazmışlardır. Ayrıca Timbuktu hakkında da bazı bilgiler mevcuttur. Fakat 18. yüzyıl coğrafyacılarının Timbuktu'yla alâkalı net bir bilgiye ulaşmaları mümkün olmamıştır. Timbuktu'nun lokasyonu hakkında çok sayıda varsayım olması, şehrin keşfi için büyük problem teşkil etmiştir. Timbuktu'nun keşfi için edinilmesi gereken ilk bilgi Nijer Nehri'nin konumudur. O günlerin temel tartışma konuları Nijer Nehri'nin hangi tarafa doğru aktığı ve nerede bittiği üzerinedir.

Bu tartışmalar Mungo Park'ın 1796 yılında Nijer Nehri'ne varıp nehrin doğruya doğru aktığını keşfetmesi ile sona ermiştir. Nijer Nehri ile alâkalı doğru bilgi Park'ın keşfinden çok önce Arap kaynaklarında kaydedilmiş olsa da bu bilginin Avrupa literatürüne geçebilmesi uzun yıllar almıştır.

18. Yüzyılın son on senesine kadar Avrupalıların çoğu ancak Afrika'nın sahil kesimi hakkında bilgi sahibi idiler. Özellikle Fransızlar ve Portekizler Afrika'nın batı sahiline nüfuz etmişlerdir. Cape Town'da koloni (Cape Colony) kuran Hollanda ise kıyı kesimlerinde köle ticaretinden elde ettiği kârdan dolayı iç kesimlere girme ihtiyacı duymamıştır. (Heffernan, 1970, s. 16)

Ayrıca Avrupalıların hasta olma korkusu da onları Afrika'nın iç bölgelerine girme konusunda çekimser bırakmıştır. Ancak özellikle Timbuktu'nun altın madenlerine dâir yayılan kışkırtıcı söylentiler, Avrupalılar nezdinde kıtanın içlerine girmek için itici güç olmuştur. Nitekim Timbuktu'nun keşfi için yapılan planlar yeni değildir. Fakat bu konuda adım atılmasını sağlayan iki kritik olay yaşanmıştır:

I-İngiltere, Kuzey Amerika'daki ticaret pazarlarını kaybetmeye başlayınca bu kaybı Afrika içlerinde yapacağı ticaret geliri ile gidermeyi amaçlamıştır. Kuzey Afrika'daki konsolosluklar da ticaretin kazancı hususunda İngiliz hükûmetine güvence vermiştir. Konsolosluk tarafından Sahra güzergâhından içlere doğru hareket eden zengin kervanların ticaretleri anlatılmış ve İngiliz hükûmetine aynı marketlere deniz yoluyla ulaşabileceği bilgisi verilmiştir.

II-Diğer olay ise Fransızların sömürge faaliyetlerini artırmaları ile başlayan İngiliz-Fransız rekabeti olmuştur. Gambiya coğrafyasındaki Fransız kaleleri İngilizler tarafından çıkarları için birer tehlike olarak görülmüştür. Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi, Fransızların Kuzey Afrika'da ilerlemesine yol açmıştır. Zamanla da Fransızların Batı Afrika'da yayılma ihtimalleri güçlenmiştir. İngilizler, kolonilerini tehlikeye atan bu ihtimalleri düşünerek farklı bir girişimde (**Afrika Birliği**) bulunmaya karar vermişlerdir. (Heffernan, 1970, s. 16)

Yukarıda aktarılanlardan anlaşıldığı üzere, Timbuktu hakkındaki mevcut bilgiler umulanın aksine çok kısıtlı idi. Avrupalıların keşif motivasyonlarının had safhaya ulaştığı bu tarihi aralıkta, Timbuktu'ya ulaşmak için gösterilen çabaların nihayete ermesini sağlayan ana girişim **Afrika Birliği**'nin kurulması olmuştur.

D. Afrika Birliği (African Association) (1788-1800)

Afrika Birliği olarak bilinen kuruluşun tam ismi ‘**Afrika İlerini Keşfe Teşvik Derneği**’dir. Dernek, 9 Temmuz 1788 yılında Londra’da kurulmuştur. Birlik olarak kurulmadan önce bir İngiliz kulübü olan **Afrika Birliği**, kendini Afrika’nın keşfine adayan insanlardan oluşmaktaydı. Özellikle Nijer Nehri’nin akış yönü ve kaynağını bulup, kayıp şehir olarak bilinen Timbuktu’yu keşfetme görevini üstlenmişlerdi. Derneğin kurulması ‘‘Afrika Keşif ağı’’ olarak isimlendirilen bu dönemin başlangıcı olmuştur. (Kryza, 2006, s. 11)

Joseph Banks⁶²’in yöneticiliğini yaptığı birlik, Londra’da st düzey yetkileri olan birtakım insanların yeliği ile kurulmuştur. Birlik yeleri, Dünya etrafında deniz yoluyla seyahat etmenin yaygın olduğu bir ağda, Afrika’nın hala bir haritaya sahip olmayışını ve karanlık kıta olarak zihinlerde yer edişini Aydınlanma ağı’nın başarısızlığı olarak görmüşlerdir. Kryza’nın ifade ettiği üzere, Afrika ileri hakkında Antik Yunanlılar ve Romalılar 18. Yüzyıl İngiltere’sinden çok daha fazla şey bilmekteydiler. (Kryza, 2006, s. 12) Bu bilgi eksikliğini gidermeyi temel misyonu olarak gören birlik yeleri, İngiliz ticareti için fırsat yaratmasına karşı olmamakla birlikte, daha çok bilimsel bilginin artması ve köle ticaretinin kaldırılması üzerine motive olmuşlardır. Zengin yelerin her biri İngiltere’den Afrika’ya yapılan seyahatleri finansal olarak desteklemişlerdir. (Heffernan, 1970, s. 18)

Timbuktu, varsayılan muazzam köle ve altın akışı ile, Avrupalıların kafasında zengin bir dünya olarak n kazanmıştır. Bu dünyanın keşfi için sabırsızlanan **Afrika Birliği** yeleri, Afrika içlerine girmek için rota planları hazırlamışlardır. Bilindiği kadarıyla, İskoçyalı James Bruce 1769 yılında Etiyopya’ya girmiş ve Mavi Nil Nehri’nin kaynağına ulaşmıştır. Bruce’un seyahatleri ve keşifleri, **Afrika Birliği**’nin kurucularına Nijer Nehri’ne ulaşarak Timbuktu şehrini keşfetmek ve ticaretin akışına yön vermek için ilham kaynağı olmuştur. (Brent, 1977, s. 26)

Brent’in ifade ettiği gibi ‘‘Timbuktu’da yüklenen veya boşaltılan ekonomik emtia, Nijer Nehri’ni Akdeniz’e bağlayan orta ve doğu çöl rotaları boyunca taşınabilir. [Bu, Nijer Nehri’ni o kadar önemli kılmaktadır ki] Bu nehre egemen olmak için savaşmaya

⁶² 1788 yılında Royal Society’nin başkanı.

değer. [Kuşkusuz] Nijer Nehri'ne hâkim olan devlet, ticaretin akışını da kontrol ediyor demektir.” (Brent, 1977, s. 44)

Bu motivasyonlara sahip Afrika Birliği üyeleri yıllık belirli oranlarla finanse ederek Afrika içlerine gönderecekleri kişileri özenle seçme gayretine girmişlerdir. **Afrika Birliği** 1788-1800 yılları arasında Afrika içlerine beş seyyah göndermiştir. Ancak bu seyyahlar; iç bölgelerdeki şehirler, büyük nehir kaynakları, kervan rotaları, insan karakter ve kültürleri gibi önem arz eden bilgilere yeteri kadar ulaşamamışlardır. (Heffernan, 1970, s. 17)

Her ne kadar hedeflenilene ilk aşamada ulaşılmasa da Birlik yayımladığı ‘Bildiriler’ (İng. *Proceedings*) ile dikkat toplamayı ve Afrika içlerine olan ilgiyi canlı tutmayı başarmıştır. Tâcirler, elçiler ve seyahat meraklısı gençler Afrika’nın keşif sürecine dâhil olmak için heyecanlanmışlardı.

Afrika Birliği’nin kuruluş hikâyesi ise Joseph Banks’ın yemek kulübü olan Cumartesi Kulübü (İng. *Saturday Club*) ile başlamıştır. Kulüp bir akşam toplantısında var olan 12 üyesinin 9’u ile yeni bir formata geçmiş ve adını da ‘Afrika İçlerini Keşfe Teşvik Derneği’ olarak değiştirmiştir. Komite 5 üyeden oluşmaktadır. Bu üyeler; Lord Rawdon, Kont Moira, Richard Watson, Piskopos Liandaff, Joseph Banks, Henry Beaufoy ve Birlik’in ilk sekreteri olan avukat Andrew Stuart’dır. (Beaufoy, 1790, s. 16)

Zengin üyelerin her biri, İngiltere’den Afrika’ya yapılacak seferler için işe alım ve finansman desteği olarak yılda 5 Guineas⁶³ hibe sözü vermişlerdir. (Beaufoy, 1790, s. 9) Birlik’in üyeleri gün begün artmıştır. Bunların içinde zamanla çok zengin ve nüfuz sahibi insanların sayısı oldukça artmıştır. 22 lord, 24 parlamento üyesi, 10 tane de Royal Society’den üye dâhil olmuştur. (Beaufoy, 1790, s. v-xi) Ancak 1805’ten sonra yaşanan finansal krizden dolayı üye sayısında düşüş gerçekleşmiştir. **Afrika Birliği** 1831’de Royal Geographical Society (Kraliyet Coğrafya Kurumu) ile birleşmiştir. O yılki **Bildiriler**’de (Proceedings) sâdece on dört üye listelenmiştir. (Heffernan, 1970, s. 18)

⁶³ Guineas; 1663 ile 1814 yılları arasında Büyük Britanya’da basılan altından oluşan madeni paraydı.

Birleşmeden önce Birlik'in temel amacı kurucusu Joseph Bank'a göre belirlenmiştir. Bildiriler, Banks'in kendi imzasını ve niyetlerini taşıyan bir kitap olmuştur. Ancak Birlik'in ve **Bildiriler**'in asıl amacının ne olduğu tartışma konusudur. Genel olarak; köleliğin kaldırılması, Kuzey Amerika'da kaybedilen yerlerin yerine yeni ticaret pazarlarının konulması ya da coğrafya ve doğa târihinde eksik kalan bilgileri gidermek gibi maksatlar sunulmuştur. Banks'in köleliğin kaldırılma yanlısı olmadığı bilinmektedir. Nitekim botanik alanına özel bir ilgisi vardır. Ancak pratikte öne çıkan hedeflerin ticarî kazanım ve coğrâfî keşifler olduğu muhakkaktır. (Heffernan, 1970, s. 19)

Bildirilere bakıldığında Banks'in amacı, Henry Beaufoy tarafından yazılan ilk sayfalarda da görülmektedir. Tamamen Banks'in yönlendirmesine göre şekillenen Birlik, Afrika hakkındaki cehaleti bitirmek ve ticarî avantajı artırmak üzere hareket ettiğini açıklamıştır. Birlik, Afrika kıtasındaki geniş çaplı keşifler sınır ve sahil kesimlerinde devam etse de iç kesimlerin haritasında hala büyük boşluklar söz konusu olduğunu dile getirmiştir. Nijer Nehri'nin seyri, doğuş ve batış yeri hakkındaki bilgilerin belirsiz olduğunu aktarmıştır. Birlik, Afrika'nın batı kesimlerinin Müslüman halklardan oluştuğunu ve insanların Arapça konuştuklarını aktarmış, dilin batı Afrikalılar hakkında elde edilecek bilgiler için anahtar konumunda olduğunu ifade etmiştir. Birlik, bu farkındalıklar ile Afrika'nın iç kısımlarını keşfetmek için bir heyecan uyandırmaktadır. Ayrıca Avrupalılar tarafından şimdiye kadar gösterilen gayretlerin bir işe yaramadığını, günün gelişmişlik seviyesine kıyasla bu bilgisizliğin bir ayıp olarak kaldığını ifade etmiştir. Birlik bu cehaletten kurtulma isteği içinde olduğunu belirterek, kuruluş maksadını insanlık bilgisini geliştirme olarak beyan etmiştir. (Beaufoy, 1790, s. 8-11)

Afrika Birliği'nin girişimleriyle, Afrika'ya keşif seyahatinde bulunmak üzere birtakım isimlerle anlaşılmıştır. Amerikalı John Ledyard, Simon Lucas, İrlandalı Daniel Houghton, Mungo Park, Friedrich Hornemann, Johnn Ludwig Burckhardt ve Henry Nicholls, Nijer Nehri'nin güzergâhı ve Timbuktu şehrini bulmak üzere görevlendirilmişlerdir. Birlik, belirlemiş olduğu bu seyyahlar için iki farklı rota hazırlamıştı. İlk rota; kuzeyden (Trablusgarb veya Fas) hareket ederek Sahra boyunca Timbuktu'ya; ikinci rota ise sahilden hareket ederek Gambiya veya Senegal üzerinden

Nijer Nehri'ne ve oradan da Timbuktu'ya varış olarak planlanmıştır. (Heffernan, 1970, s. 22)

Seyyahların arasından sâdece Mungo Park'ın seyahati sonuç vermiştir. Park, Nijer Nehri'ni keşfetmiş; ancak Timbuktu'ya varamadan ölmüştür. Diğer seyyahların bir kısmı seyahatleri sırasında hastalıktan ölmüş, bir kısmı ise çölde kaybolmuş ve kendilerinden bir daha haber alınamamıştır.

1. Başarısız Girişimciler

a. John Ledyard (ö.1789)

Afrika Birliği, zorlu şartlara müsait bir yapıya sahip olan Amerikalı John Ledyard'ı ilk gezgin olarak seçmiştir. Ledyard, daha önce hiçbir Avrupalının ayak basmadığı yerlere seyahat edebilecek güçtedir ve tavsiye edilmek için iyi bir seyahat deneyimine sahiptir. **Afrika Birliği**'nin kurulmasından birkaç gün sonra Ledyard, Banks tarafından çağrılmış ve iyi bir ücretle iş teklifi almıştır. (Kryza, 2006, s. 12-13) Ledyard teklifi kabul etmiş ve ilk gezgin olma sıfatı ile derneğe dâhil olmuştur. Deneyimlerine güvenilen Ledyard, kıtanın doğusundan ilerleyerek Timbuktu'ya varma görevine atanmıştır. Afrika'da iken Ledyard'ın gönderdiği raporlar Bildiriler'de şu şekilde yayımlanmıştır: “Zorluklara alışkınım. Izdırapların en uç noktasındaki açlığı ve çıplaklığı biliyorum. Bu tür acılara katlanmak zor biliyorum, ancak beni amacımdan döndürecek güce sahip değilim. Eğer yaşarsam, Birlik'e olan bağlılığımı âzamî ölçüde sadakatle yerine getireceğim. Ancak ölürsem, şerefim hala güvende olacak. Çünkü ölüm tüm sözleşmeleri iptal eder.” (Beaufoy, 1790, s. 67-68)

Ledyard için Kahire'den Sennar'a ve oradan Batı'ya doğru Nijer Nehri istikametinde olduğu düşünülen bir hat belirlenmiştir. Ledyard 19 Ağustos 1788'de Kahire'ye ulaşmış ve birkaç ay bilgi toplamak için burada vakit harcamıştır. Sonunda Fizan'a gidecek bir kervan olduğunu öğrenmiştir. Böylelikle, Fizan'dan 1.000 mil uzakta olduğu söylenen ve asıl varmayı hayal ettiği yer olan Timbuktu'ya gitmek için bir vasıta bulmuştur. Ancak, kervanın hareket edişini beklerken hastalanmış ve yerel bir ilaç bularak kendisini tedavi etmeye çalışmıştır. Çok güçlü bir doz aldığından hastalığı daha da ağırlaşmış ve görevini tamamlama şansı edinmeden ölmüştür. (Kryza, 2006, s. 16)

Bildirilerin kâtibi Beaufoy, Ledyard'ı Birlik'in gönderdiği gezginler arasında potansiyel olarak en güçlü ve doğal yeteneklere sahip karakter olarak tanıtmıştır. (Beaufoy, 1790, s. 64-65) Ledyard görevini yerine getirememesine rağmen, onun yolculuğu kıymetli bulunmuştur. Zirâ Ledyard'ın Mısır'da elde ettiği deneyimler, Mısırlılar hakkında bir dizi değerli gözlem içermekteydi ki ileriki dönemlerde bunlardan oldukça faydalanılmıştır.

b. Simon Lucas (ö.1801)

Afrika Birliği yeni girişimciler aramaya devam etmiştir. Ledyard'ın öldüğüne dâir haber Birlik'e ulaşmadan önce Simon Lucas, ikinci gezgin olarak belirlenmiş, Trablusgarp başlama noktası olarak Afrika kıtasının kuzey ucundan seyahate girişmesi için görevlendirilmiştir. Kuzeyden yola çıkarak Timbuktu'ya ulaşması hedeflenmiştir. Fas'ta uzun bir zaman geçirmiş olan Lucas, akıcı bir şekilde Arapça konuşabilmektedir ve Trablusgarb büyükelçisi ile irtibatlı bir şekilde hareket etmektedir. (Kryza, 2006, s. 16)

Lucas, çocukken Sallee Rover korsanları tarafından yakalanmış ve köle olarak Fas'a gönderilmiştir. Orada üç yıl esir kaldıktan sonra fidye karşılığı serbest bırakılmış ve Fas İmparatorluğu'nda Konsolos Yardımcısı olarak göreve başlamıştır. On altı yıl sonra İngiltere'ye dönmüş ve İngiliz Mahkemesi'ne Doğu dilleri tercümanı olarak atanmıştır. (Beaufoy, 1790, s. 26-29)

Lucas'ın bölgenin diline ve kültürüne hâkimiyeti ona olan güveni artırmıştır. Lucas'ın Trablusgarp'tan Fizan'a geçmesi kararlaştırılmıştır. Fizan'dan sonra Timbuktu'ya ulaşması, Gambiya ya da Gine Kıyıları yoluyla da geri dönmesi tâlimatı verilmiştir. (Brewster, 1830, s. 199)

Lucas, planlandığı şekliyle Trablusgarb'a varmış, oradan Libya çölünü geçmek için kendine rehberler tutmuştur. Ancak yolculuğu kabile savaşlarından dolayı ertelenmek durumunda kalmıştır. Lucas, barışın yeniden sağlanmasını beklerken iki kişi ile tanışmıştır. Bunlar Fizan Kralı'nın damadı Bensein Hassen Fouward ve çokça seyahat etmiş biri olan Inhammed'dir. Lucas, istediği bilgileri onlardan sağlayabileceğine kanaat getirmiştir. Inhammed'in bir coğrafya eseri telif etmeye çalıştığını öğrenmiş ve Fizan Kralı'na bir harita sunmak istediği hikâyesini uydurarak ondan yardım istemiştir. Böylece Lucas, donanımlı bir yerlinin Fizan, Bornou ve

Sudan hakkındaki kayıtlarına ulaşma imkânı elde etmiştir. Lucas'ın Birlik'e gönderdiği raporlar genel olarak kulaktan dolma bilgilere dayansa da kabul edilmiştir. Çünkü Birlik o zamanlar Londra'da yaşayan Faslı Ben Allii'den, Fas'ın güneyindeki tüm bu ülkelerin bilgisinin teyidini almıştır. Bir tüccar olarak seyahat eden Ben Allii, daha önce ziyaret ettiği Sahra Çölü civarındaki ülkeler hakkında kayıtlar almıştır. (Brewster, 1830, s. 200)

Lucas'ın mektuplarının birçoğu Ben Allii'nin kayıtları ile uyumuştur.⁶⁴ Özellikle Fizan ile Timbuktu arasındaki altın ve köleler üzerine olan mal alışverişi bilgisi İngilizlerin Timbuktu'yu keşfetme iştiağını ateşlemiştir. Lucas raporunda, Fizan tüccarları tarafından elde edilen muazzam kârları anlatmış ve en önemlisi, bir önceki yol tecrübesine kıyasla bu yolculuğunun daha kolay olduğunu vurgulamıştır. Böylece yeni girişimler için iç açıcı bir tablo çizmiştir. (Beaufoy, 1790, s. 180)

Lucas'ın tutmuş olduğu rehberler onu terk edince yolculuğuna devam edememiş ve İngiltere'ye geri dönmek zorunda kalmıştır. Lucas, Timbuktu'ya varamasa da Libya bölgesinin kuzeyi hakkında değerli bilgiler edinmiş; bu bilgilerle de yolculuğunu bir nebze kıymetli kılmıştır. (Kryza, 2006, s. 17)

1790 yılında Henry Beaufoy, Bildiriler'de bu iki talihsiz yolculuktan sonra elde edilen bilgilerin yeterli bir yekûna ulaşamadığını ve Nijer Nehri'nin civarının pratikte gezilemez görüldüğünü ifade etmiştir. (Brent, 1777, s. 28) Bu durum Birlik üyelerini hırslandırmış, yeni seyyah arama girişimlerini artırmalarına vesile olmuştur.

c. Daniel Houghton (ö.1791)

Britanya'nın, Afrika'nın iç bölgelerinde ticarî imkân bulma konusundaki tükenmeyen umutları, **Afrika Birliği**'ni yeni bir kâşif bulmaya teşvik etmiştir. Bir zamanlar Goree'deki İngiliz kalesinde Binbaşı olan İrlandalı Daniel Houghton, üçüncü kâşif olarak seçilip Batı Sahili üzerinden Timbuktu'ya ulaşmak üzere görevlendirilmiştir. Houghton, Nijer Nehri'nin kaynağına ulaşp, Timbuktu ve iç bölgelerin ticareti ile halkın karakteri hakkında raporlar yaymak üzere tâlimatlar almıştır. Houghton'a elli dört soruluk bir liste verilerek bu soruların cevaplarının

⁶⁴ Nijer Nehri'nin seyrinin Doğu'dan Batı'ya doğru olduğunu iddia etmesi gibi hatalar da vardı. Bkz. Henry Beaufoy, **Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Afrika**, sf. 183.

bulunması istenmiştir. Bu liste; yolculuğun coğrafi şartları, Housa ve Timbuktu'nun ticarî durumları, seyahat edeceği bölge hükümetlerinin idarî pozisyonları, devlet gelirleri, tarım ve ticaret durumları, dinleri, dilleri, müzikleri, görgü kuralları gibi konularla alâkalı sorulardan oluşmaktadır. (Africa, 1964, s. 123-126)

Houghton, 1790 yılının Kasım ayında Gambiya'ya varmıştır. Afrika'nın batı kıyısındaki Gambiya Nehri'nin ağzından, iç kısımlara doğru ilerleyerek öncelikle Nijer Nehri'ni bulmak üzere yola koyulmuştur. Gambiya'daki gezilebilir en elverişli noktadan hareket ederek yaya olarak kuzeydoğuya doğru yolculuğunu sürdürmüştür.

Şekil 2. 6: Batı Afrika, 1839

(Thomas J. Bassett. "Cartography and Empire Building in Nineteenth-Century West Africa." Geographical Review. 84, No. 3 (1994), pp. 316-335
<https://www.flickr.com/photos/mdorn/2155869/in/photostream/>
Erişim tarihi:10.02.2021)

Houghton nihayet Nijer Nehri'nin 160 mil kuzeyinde ve Timbuktu'ya 500 mil mesafede olan kuzey Sahra'daki Simbing Köyü'ne⁶⁵ kadar ilerlemiştir. Böylece Afrika'ya kendisinden önceki tüm Avrupalılardan daha fazla nüfuz etmeyi başarmıştır. (Kryza, 2006, s. 18)

Houghton; Wulli, Bandu, Bambuk ve Waledomar (modern Senegal ve Mali) isimli dört krallık hakkında topladığı raporlarını **Afrika Birliği**'ne göndermiştir. Raporlar Nijer Nehri'nin yönü ve iç bölgelerin ticarî potansiyeli hakkında bilgiler içermektedir. (Brewster, 1830, s. 201)

Ancak 1791 yılının Eylül ayından sonra Houghton'dan bir daha haber alınamamıştır. Bu konu, Mungo Park'ın 1799 yılında yazdığı eserinde Houghton'dan bahsetmesine kadar gizemini koruyacaktır. (Park, Travels of Mungo Park, 1954, s. 78-79) Onun verdiği bilgilere göre Houghton; çölün içine çekilmiş, soyulmuş ve öldürülmüştür. (Kryza, 2006, s. 18)

d. Mungo Park (ö.1806)

Afrika Birliği'nin seçtiği bir diğer kâşif olan Mungo Park, İskoç bir doktordur. Bir botanik araştırması neticesinde Joseph Banks ile tanışmış daha sonra Afrika içlerine seyahat için teklif almıştır. Teklifi kabul eden Park, ticaret gemisi Endeavour ile İngiltere'den ayrılmış, 4 Haziran 1795 günü Afrika sahiline varmıştır. (Kryza, 2006, s. 19)

Park, kendinden önce bu bölgelere gelen seyyah olan Daniel Houghton'un rotasını Gambiya boyunca takip etmiştir. Bambara topraklarına varmış ve yerlilerin rehberliğinde Nijer Nehri'ni keşfetmiştir. Böylelikle Park, Nijer Nehri'ni çıplak gözle gören ilk Avrupalı olmuştur. Nijer Nehri'nin akış yönü konusundaki gizemi çözerek nehrin doğuya doğru aktığını tespit etmiştir. Park'ın asıl hedefi ise Nijer Nehri'ni takip ederek Timbuktu'ya varmaktır. Fakat havanın aşırı sıcak olmasından ve yolda maruz kaldığı gasp olayından dolayı İngiltere'ye dönmek zorunda kalmıştır. Yurduna döndüğünde doğa kahramanı ilan edilmiş ve **Afrika Birliği** üyesi olarak onore edilmiştir. (Kryza, 2006, s. 19-20)

⁶⁵ Ludamar krallığının sınır kasabası. Bkz. Abraham Rees, **The Cyclopaedia; Or, Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature**, Longman, Hurst, London, 1819.

Park'ın seyahati iki buçuk yıl sürmüştür. Görevini gerçekleştirirken yaydığı raporları bir kitaba dönüştürerek *Travels in the Interior Districts of Africa* (Afrika'nın İçlerine Yolculuk) ismi ile 1799 yılında yayımlamıştır. Park'ın keşifleri, Batı dünyasının Afrika kıtası hakkındaki kısır coğrafi bilgisini ciddi oranda zenginleştirmiştir. *The Race of Timbaktu* isimli kitabında Frank T. Kryza demiştir ki: “Park'ın başarı haberi Afrika Birliği ve tüm İngiltere'yi heyecanlandırmıştır. O, Afrika'nın yasaklı bölgelerine girip eve sağlam dönebilmeyi başaran ilk Avrupalı olmuştur. Park'ın sayesinde herkese çok cazip gelen yeni bir kavram üretilmiştir: ‘Yalnız ve cesur Afrika kâşifi’. Onun elde ettiği bu süslü profil bir çağrı etkisi yaratmış ve Afrika içlerinde kâşif olmak isteyen genç sayısında artış yaşanmasına neden olmuştur. (Kryza, 2006, s. 20)

Mungo Park'ın seyahatnâmesi üzerinde, elinizdeki çalışmanın ilerleyen sayfalarda detaylı bir şekilde durulacak, Timbaktu'ya varmak için çıktığı yolculuğunda edindiği gözlemleri değerlendirilecektir.

e. Friedrich Hornemann (ö.1801?)

Joseph Banks, yeni bir Afrika yolcuğu için bu kez Mungo Park'ın seyahatinin bitmesini beklemeden Hornemann'ı görevlendirmiştir. 1797 yılının yazında yola çıkan Hornemann, Kahire yolunu izleyerek Sahra'ya varmayı planlamıştır. Oradan da kendini bir Müslüman gibi tanıtarak Timbaktu'ya ilerlemeyi düşünmüştür. Aynen planladığı şekilde 1800 yılında Kahire'de bir kervan ile birlikte yola çıkmıştır. Ancak bu hâdiseden sonra ondan bir daha haber alınamamıştır. Yaklaşık 20 yıl sonra diğer kâşifler Hornemann'ın Nijer Nehri'ne ulaştığını ancak daha sonra dizanteriden dolayı öldüğünü aktarmışlardır. (Kryza, 2006, s. 44-50)

f. Johann Ludwig Burckhardt (ö.1817)

Hedefinden ve araştırmalarından vazgeçmeyen **Afrika Birliği**, İsviçreli kâşif Burckhardt ile yeni bir Afrika seyahati için anlaşmıştır. Burckhardt, 8 yılını Suriye'de seyahat ederek geçirdiği için, hem Arapça'yı hem doğu toplumunun kültürünü çok iyi şekilde bilen biridir. Bu hususiyetlerinden ötürü Müslüman gibi davranarak seyahat

etmesi istenen Burckhardt, Kahire'den başlayarak Hornemann'ın takip ettiği rota üzerinde görevlendirilmiştir.

1817 yılında yola çıkan Burckhardt başarılı bir şekilde Avrupalı kimliğini belli etmeden Afrika'nın iç bölgelerine doğru ilerlemiştir. Kahire'ye giden bir kervan bularak Arap tüccarlara katılan kâşif, yolda dizanteriye yakalanmış ve Kahire'ye varamadan ölmüştür. (Kryza, 2006, s. 45)

g. Henry Nicholls (ö.1805)

Afrika Birliği'nin deneyimlediği en tuhaf hikâye Henry Nicholls'ın 1804 yılındaki seyahati olmuştur. Daha önceki kâşifler için belirlenmiş olan rotaların başlangıç noktaları batı (Gambiya), doğu (Kahire) ve kuzey (Trablusgarp) olarak planlanmıştır. Ancak neticede bu rotalar üzerinde iç veya dış sebeplerden dolayı başarısızlıklar yaşanmıştır. Bu yüzden Birlik, yeni istikametini güneyden başlatmaya karar vermiştir.

Böylelikle Nicholas için başlangıç noktası, Gine Körfezi'ndeki İngiliz ticaret evi olarak belirlenmiştir. Ancak Nicholas'ın Nijer Nehri'ni aramaya başladığı bu yer, aslında nehrin Gine Körfezi'ne boşaldığı noktadır. Yani başlangıç noktası, aynı zamanda varış noktası durumundadır. (Kryza, 2006, s. 46) Bu sebeple herhangi bir netice elde edilememiştir. **Afrika Birliği**'nin son girişimcisi Nicholas, 1805 yılında sıtmadan ölmüştür.

2. Afrika Birliği'nin Katkıları

Afrika Birliği tarafından gönderilen bütün kâşifler, Timbuktu'ya ulaşama görevinde başarısız olmuşlardır. Ancak başarısız olsalar da bu görevlendirmeler sayesinde Afrika'nın iç bölgeleri hakkında birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Peter Brent eserinde **Afrika Birliği** kurulmadan önceki yıllarda Afrika hakkındaki ortak algıyı şöyle özetlemiştir: “Afrika'nın bütün insanları, kültürleri, dilleri ve dinleri ile Avrupalıların kafasında tek bir resim olarak canlanıyordu. Kafalarındaki Afrikalı tipi, delice hareketlerle alevlerin etrafında danslar eden ve sırttan tanrılarına kurban sunan insanlardan ibaretti.” (Brent, 1977, s. 169)

Özellikle Mungo Park'ın raporları, Afrikalılar hakkında dengeli bir perspektif kazanılması adına fayda sağlamıştır. Yerli halkın orijinal bir kültüre sahip olduğu ve aktif ticaret yapabildiklerini göstererek, onlarla yapıcı ilişkilerin mümkün olduğunu ortaya koymuştur. Afrika halkının, Avrupalıların zihninde bu şekilde 'insancıllaştırılması', kuşkusuz köle ticaretinin kaldırılması için de bir fırsat sağlamıştır. Çünkü **Afrika Birliği** üyelerinin çoğu köle ticaretine karşı bir pozisyon takınmıştır ve Birlik'in misyonlarından biri de köle ticaretinin kaldırılması şeklinde biçimlenmiştir. Ancak hedeflenenler doğrultusunda hareket etmek için yeterli bilgiye ulaşamamıştır.

19. Yüzyılın başlarında Afrika, Avrupa'da günün konusu haline gelmiştir. Ancak tüm girişimlere rağmen, kıtanın iç kısmı hakkındaki bilgi eksikliği yeterli ölçüde giderilememiştir. (Brent, 1977, s. 18). Joseph Banks ise hastalanmış, **Afrika Birliği**'nin dinamizmi de gitgide zayıflamaya başlamıştır. Bunun üzerine bu önemli birikimin yok olmaması adına, özel bir kuruluş olan **Afrika Birliği**'nin kamu sektörüne dönüştürülmesi kararı alınmıştır. Neticede 1831 yılında Royal Geographical Society'e (Kraliyet Coğrafya Kurumu) bağlanmıştır. (Kryza, 2006, s. 46)

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşıldığı üzere, Timbuktu'ya dair oluşmuş süslü mitten hareketle yola çıkan Avrupalılar, yüzyıllar boyunca bireysel ya da kurumsal olarak girişimlerini sürdürmüşlerdir. Timbuktu'ya ulaşmak için gösterilen emekler ciddi boyutlara ulaşmış, bu uğurda can kayıpları dahi yaşanmıştır. Nihayetinde altın dolu şehre **Afrika Birliği** üyelerinden bir kâşif ulaşamasa da, coğrafi bilgi açısından büyük kazanımlar elde edilmiştir. **Afrika Birliği**'nin etkisini yitirdiği aralıktan kısa bir zaman sonra Timbuktu'ya ulaşmayı başaran ilk Avrupalı René Caillié'ye kadar, Timbuktu 14. Yüzyıldan kalma cazip bir mit olarak hayalleri süslemeye devam etmiştir. Caillié'den sonra Avrupalılar nezdinde Timbuktu gerçeği ortaya çıkmış, artık şehrin hayal edildiği gibi altınla lebalep dolu olan bir mekân olmadığı anlaşılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİMBUKTU GERÇEKLİĞİNİN KEŞFİ

Kuşkusuz, başarısız Timbuktu'ya ulaşma çabalarının ardından yeni bir dönem ile karşı karşıyayız. Bu dönemde Timbuktu'ya dört seyyah ulaşmıştır. Bu seyyahlar ile Timbuktu'ya çok yaklaşıp eserinde onun hakkında bilgi aktaran Mungo Park'ın gözlemleri bilgilerimize önemli katkılar sunmuştur. Farklı tarihi aralıklarda şehre varan, farklı din ve milletlerden seyyahların Timbuktu tasvirleri, şehrin sahip olduğu asıl zenginlikler üzerinde bir sonuca bağlanmıştır. Bu seyyahlar hakkındaki temel bilgiler tezimizin bu bölümünde verilecek, devamında ise seyyahların seyahatnâmelerinden irdelenerek çıkarılmış ortak temalar altında gözlemleri karşılaştırmalı olarak serdedilecektir. Böylelikle seyyahların şehre bakışlarındaki farklı motivasyonları incelenebilecektir. Şehrin zenginliği üzerinde aklî yürütmeler yapılarak seyahatnamelerindeki farklılıklar takip edilecektir. Özellikle siyasî tarih ve el yazmaları üzerinde açılan son başlık, Timbuktu'da kaybolduğu düşünülen mitin başka bir kanaldan yeniden doğduğuna işaret edecektir. Timbuktu'yu mitlerin ötesine taşıyarak Timbuktu'ya dâir aslî gerçekliklerin keşfine imkân sağlayacaktır. Böylece tarihi süreç içerisinde bir şehri var ve görünür kılan ana zenginlikler zihinlerde tazelenecektir.

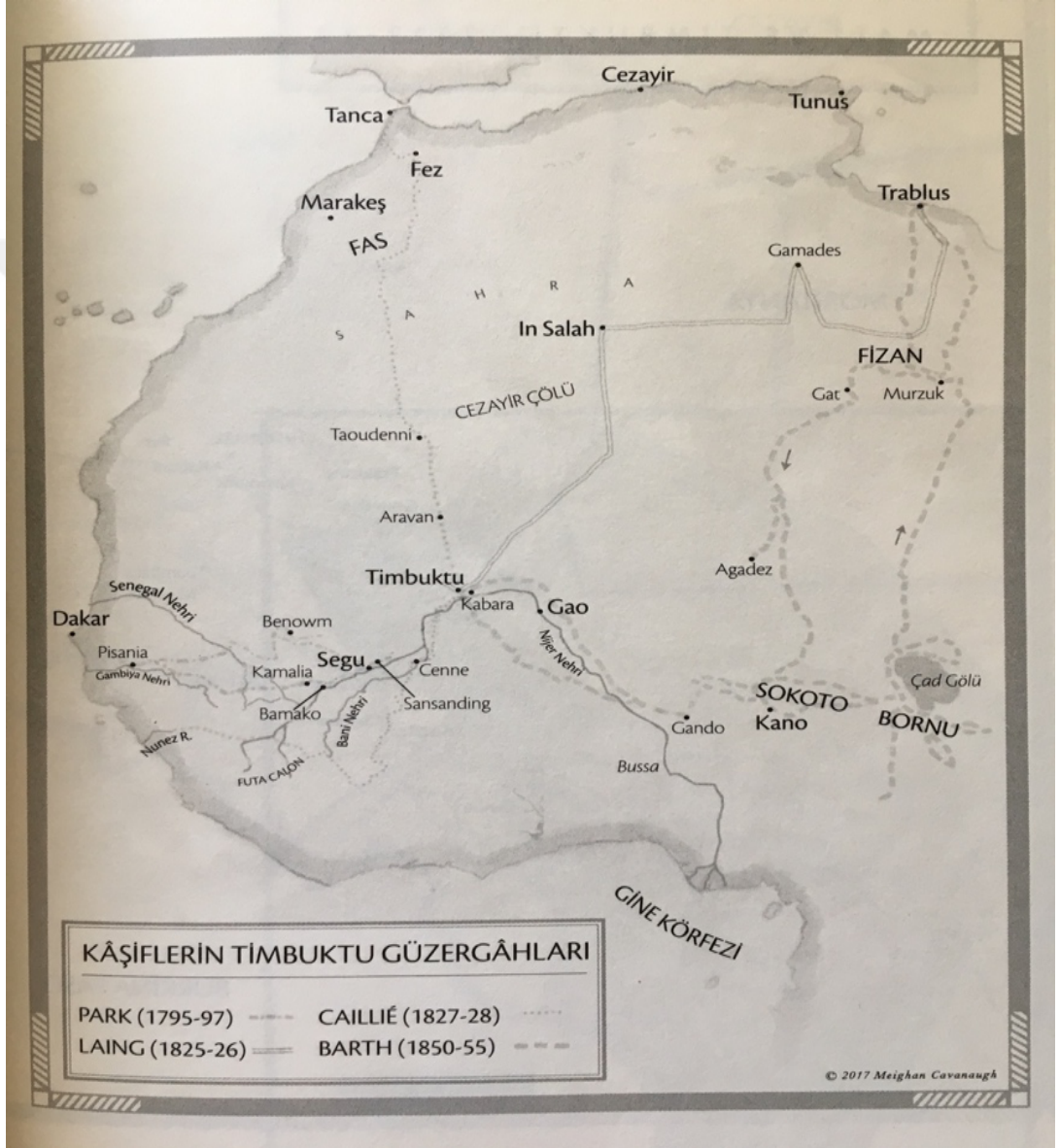
A. Timbuktu'ya Varan Seyyahlar

Erken dönemlerde Timbuktu'ya varabilen seyyah sayısı iç bölgelere ulaşmanın zorluğundan dolayı çok az olmuştur. Kayıtlara geçen ilk isim 13. yüzyılda yaşayan Arap seyyah İbn Battûta'dır. Onu daha sonra Hasan el-Vezzân takip etmiştir. Hasan el-Vezzân 15. Yüzyılda Timbuktu'ya varmış ve yazmış olduğu seyahatnâmesi ile Avrupa literatürüne büyük katkı sağlamıştır.

Timbuktu'nun şöhreti el-Vezzân'ın eseri ile Avrupalılar nezdinde daha da artmıştır. Timbuktu'ya dâir bilgileri alan Avrupalılar şehre ulaşmak için yüzyıllar harcamışlardır. 18. yüzyılda İngiliz kâşif Alexandre Gordon Laing, Timbuktu'ya varmayı başarmış ancak dönmeden ölmüştür.

Laing'ten kısa bir süre sonra Fransız kâşif René Caillié, Timbuktu'ya varıp ülkesine dönmeyi başaran ilk Avrupalı olmuştur.

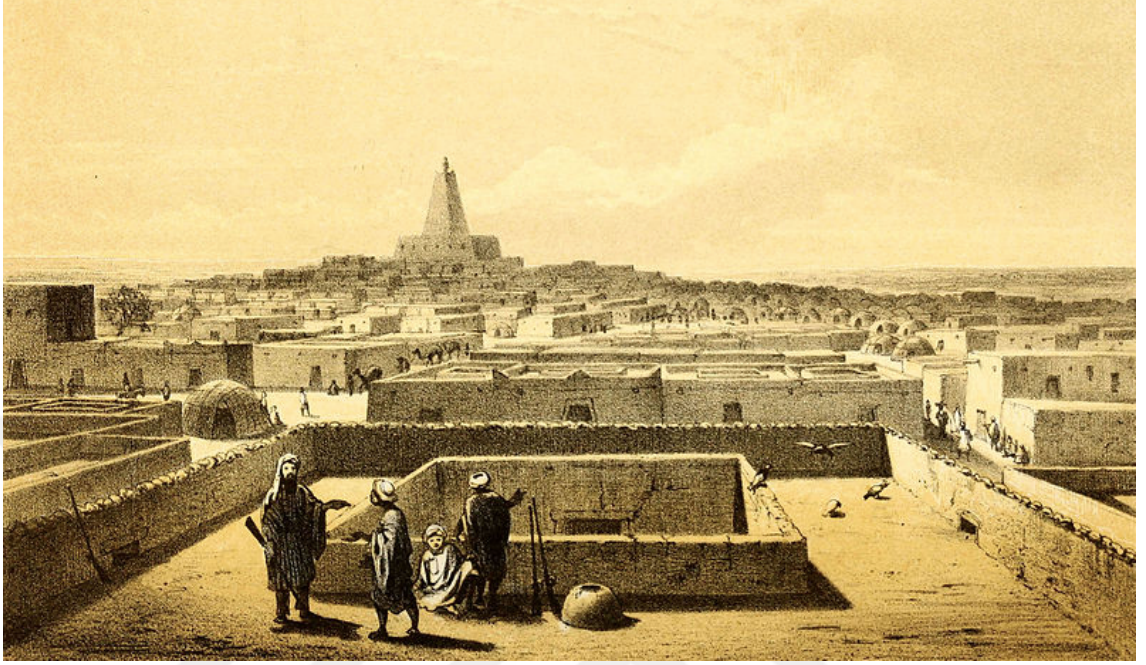
Şekil 3. 1: Avrupalı kâşiflerin Timbuktu Güzergâhları

(Charlie English, **Timbuktu'nun El Yazmaları**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, sf. 7)

Timbuktu'ya varan ikinci Avrupalı seyyah Henrich Barth ise bölge hakkında daha derinlikli gözlemler aktarmıştır. Bu süreçten sonra Timbuktu'ya giden güzergâh kesin olarak belirlendiği için şehre ulaşmak kolaylaşmış, turizm amaçlı yolculuklar dahi yapılmaya başlanmıştır.

Şekil 3. 2: Heinrich Bart'ın Timbuktu çizimi (1858)

(Heinrich Bart, *Travels and Discoveries in North and Central Africa*, c. 4)

1. İbn Battûta (ö.1368)

Asıl adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî' olan İbn Battûta, Orta Çağ'ın en büyük Müslüman seyyahı olarak bilinmektedir. (Aykut S. , 2000, s. 17) Berberî asıllı Levâte kabilesinden olan İbn Battûta, 1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. (Battuta, 1929, s. 2) Mâlikî mezhebine mensub olan ailesi İslâm hukuku bilginlerinden oluşmaktaydı. (Dunn, 1989, s. 19-20) “Kazâ ve meşihat benim ve atalarımın mesleğidir.” (Battûta, 1981, s. 594) ifadesinden anlaşıldığına göre İbn Battûta'nın mensubu olduğu aile birçok kadı yetiştirmiştir. Kendisi de kadılık yapan İbn Battûta, seyahatlerinin derleyicisi olan İbn Cüzeyy'in aktardığına göre Fas'a kadı olarak tayin edilmiş, uzun yıllar hürmet görerek bu görevini ifa etmiştir.

İbn Battûta, döneminin meşhur ilim dallarında öne çıkmadığı için çok az âlim ondan bahsetmiştir. Bunlar Lisânüddin İbnü'l-Hatîb (ö.776/1374-75), İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449) ve İbn Haldûn (ö.808/1406)'dur. Ancak onlar da kendisiyle ilgili yeterli bilgi aktarmamışlardır. (Aykut A. S., 1999, s. 361) İbn Battûta'nın hayatı ve seyahatleri için kendi seyahatnâmesine başvurmak daha isabetlidir. (Aykut A. S.,

1999, s. 361) *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* isimli seyahatnâmesi *er-Rihle* olarak meşhur olmuştur.

Seyahatnâmesinden öğrenildiği kadarıyla İbn Battûta, 1325 yılında hac maksadı ile Tanca'dan yola çıkmıştır. Zorlu bir yolculuk neticesinde Mekke'ye varmayı başaran İbn Battûta, buradan sonra yolculuklarına devam ederek başka topraklar görmeyi arzu etmiştir. Hayatının büyük bir kısmını seyahatler yaparak geçirmiştir.

Şekil 3. 3: İbn Battûta'nın seyahat rotaları

(Encyclopædia Britannica
<https://www.britannica.com/biography/Ibn-Battuta#/media/1/280726/187904>
Erişim Tarihi: 10.02.2021)

Yıllarca çoğu İslâm beldesi, Anadolu, Ortadoğu, Uzak Doğu ve Afrika'ya seyahatler etmiştir. Orta Çağ'ın en büyük seyyahlarından kabul edilen Marco Polo ile kıyaslandığında, İbn Battûta'nın Marco Polo'dan çok daha geniş bir coğrafyayı gezdiği görülmektedir. (Battuta, 1929, s. 9) İbn Battûta'nın o günün dünyasındaki en önemli kültür merkezlerini görüp aktarması ile Marco Polo'yu geride bıraktığı söylenebilir. (Aykut A. S., 1999, s. 363)

İbn Battûta yola çıkmadan önce derin bir birikime sahip olmadığı gerekçesi ile eleştirilse de yolculuğu esnasında aldığı icazetler ona âlim sıfatını kazandırmıştır. İbn Battûta'nın Fas sultanı tarafından sefir olarak gönderildiği beldeler olmuştur ancak daha çok gezme tutkusuna galip gelemeyen yolculuklarını uzatmıştır. (Aykut S. , 2000, s. 28) Batı Afrika'dan sonra Fas Sultanı'nın çağrısıyla yolculuğuna son veren İbn Battûta, 1354 yılında yurduna dönmüştür. Seyahatleri sırasında edindiği kazanımlar neticesinde Fas sultanının seçkin danışmanlarından biri olarak kabul edilmiştir. (Aykut A. S., 1999, s. 363) 1368 yılında Fas'ta vefat etmiştir. (Battuta, 1929, s. 2)

İbn Battûta yaklaşık 28 yıl süren seyahatlerini kâtip İbn Cüzeyy el-Kelbî'ye ham metin olarak aktarmış, İbn Cüzeyy de bazı ekleme ve kısaltmalar yaparak kendi tasarruflarıyla *er-Rihle*'yi hazırlamıştır. (Aykut S. , 2000, s. 32)

İbn Battûta'nın eserinde gezdiği yerlerle ilgili ayrıntılar üzerinde yoğun şekilde durduğu görülmektedir. İbn Battûta üslûbu gereği aktarımlarında ağırlıklı olmayan bir dil kullanmıştır. Farklı toplumların kültürel hayatlarını detaylarıyla aktarmış, sıklıkla 'insan' üzerinde durmuştur. Gezmiş olduğu ülkelerde evlilikler yapmış, toplumsal hayata karışmıştır. Eserinde; âdetler, diller, dinler, giyim-kuşam, yemek kültürü ve müzik anlayışı gibi hayatın içinden birçok bilgi sunmuştur. İbn Battûta'nın gözünden devlet adamları, manevi önderler ve halk özenle işlenmiştir. Bahsettiği dönemlerde öne çıkan şahsiyetleri ismen belirtmesi eserinin sıhhati noktasındaki güveni artırarak literatüre katkı sağlamıştır.

2. Hasan el-Vezzân (ö.1550'den sonra)

On altıncı yüzyılda yaşayan Endülüslü Hasan el-Vezzân, neredeyse üç yüzyıl boyunca Avrupalı coğrafyacılara arasında sık sık bahsedilen bir isim olmuştur. Endülüs ve Mağrib kültürlerine hâkim olarak yetişen el-Vezzân, mesleği olan diplomatlık gereği farklı coğrafyalarda bulunmuş, buralarda edindiği bilgileri özümseyerek kültürlerarası bir kişiliğe dönüşmüştür. Özellikle Afrika coğrafyasına vukûfiyeti onu özel kılan başlıca sebeplerdendir. Kaleme aldığı *Vaşfü İfrîkıyye* isimli kitabı; Afrika kıtasına dâir yazılan en kapsamlı eserlerden biri olmuştur.

Hasan el-Vezzân'ın hayatı hakkında bilinenlerin çoğu, kendi çalışmalarındaki otobiyografik notlarından oluşmaktadır. 1483 yılında Gırnata'da doğan el-Vezzân'ın

asıl adı Hasan b. Muhammed el-Vezzân ez-Zeyyâtî el-Gırnâtî el-Fâsî'dir. (Bilge, 1997, s. 358)

Hasan el-Vezzân'ın doğum yılı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserinde anlattığı çeşitli târihi olaylar sırasında yaşını belirtmesinden yola çıkılarak bazı tahminlerde bulunulmuştur. Portekizliler'in Fas sahilindeki Safi limanını ele geçirdiği 1507-8 yıllarında 12 yaşında olan el-Vezzân, 1509-10 yıllarında Timbuktu'yu ziyaret ettiğinde ise 16-17 yaşlarında olduğunu ifade etmiştir. (Africanus, 1896, s. v-vi) Modern literatürde el-Vezzân'ın doğumu genellikle 1489 ile 1496 yılları arasında olduğu varsayılmıştır.

1492 yılında Gırnata'nın İspanyollar tarafından işgali üzerine Beni Ahmer Sultanlığı yıkılmış ve Müslümanların birçoğu İspanya'dan sürülmüşlerdir. Endülüs'ün son Müslüman hükümdarı Ebû Abdullah⁶⁶ 1493'te Fas'a göçmüştür. (Masonen, Leo Africanus: The Man with Many Names, 2001, s. 3) Bunun üzerine Hasan el-Vezzân da ailesiyle birlikte Kuzey Afrika'ya gitmeye karar vermiştir. Bugünkü Fas'ın kuzey kesimini yöneten Vattâsî sultanlarının başkenti olan ve Batı Mağrib'in en önemli şehri Fez'e yerleşmişlerdir.

Fez'de Hasan el-Vezzân, Karaviyyûn Üniversitesi'nde İslâmî ilimler, matematik, edebiyat ve astronomi üzerine iyi bir eğitim almıştır. Daha sonra Vattâsî Sultanı Muhammed el-Burtukâlî'nin (1505-1524) hizmetine giren el-Vezzân, sultan adına birçok ticarî ve diplomatik görev gerçekleştirmiştir. (Bilge, 1997, s. 358)

Sultanın görevlendirmesiyle birçok belde görme imkânı elde eden el-Vezzân; Kahire, İstanbul, Akdeniz ve Afrika'ya seyahatler yapmıştır. 1517 baharında Hasan b. Muhammed, Nil deltasının liman şehri olan Raşit'e gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'ı fethine tanıklık etmiştir. Raşit'ten, Kahire ve Usvan yoluyla gezisine devam eden el-Vezzân, Kızıldeniz'i geçerek Arabistan'a varmış, burada hacını gerçekleştirmiştir. (Davis, Trickster Tales: A Sixteents Century Muslim Between Worlds, 2006, s. 44-45)

Fez'e doğru hareket eden el-Vezzân, dönüş yolunda İspanyol korsanlarının saldırısına uğrayarak esir düşmüştür. Roma'ya götürülmüş, burada Sant' Angelo

⁶⁶ Avrupalılarca Boabdil.

Kalesi'nde⁶⁷ hapsedilmiş, ancak kısa bir süre sonra serbest bırakılıp kendisine iyi bir maaş bağlanmıştır. Hristiyanlığa geçmesi için baskıya maruz kalan el-Vezzân, 6 Ocak 1520 günü Vatikan'daki Aziz Peter meydanında Papa X. Leo tarafından vaftiz edilmiş ve 'Joannes Leo' ismini almıştır. Romalılar onu 'Afrikalı Giovanni Leone' olarak tanımışlardır. el-Vezzân ise bu ismin Arapçasını benimsemiş ve kendisine Yuhanna el-Esed (Aslan Yuhanna) adını vermiştir. (Masonen, Leo Africanus: The Man with Many Names, 2001, s. 8)

Hasan el-Vezzân İtalya'da yaşadığı dönem boyunca saygı görmüş, özellikle ilmî faaliyetleri desteklenmiştir. Hasan el-Vezzân, sâdece bir diplomat değil, aynı zamanda gözlem yeteneği gelişmiş bir seyyah ve ilim meclislerinden ayrılmayan bir kişidir. Kültürlerarası tecrübeler elde eden el-Vezzân, dinledikleri ve gördüklerini dâima kayıt altına alarak büyük bir birikime sahip olmuştur. İtalyanca ve Arapça olarak kaleme aldığı *Vasfû İfrîkıyye* isimli kitabı, bu birikimi açıkça ortaya koymaktadır. Hasan el-Vezzân eserini 10 Mart 1526'da Roma'da tamamlamıştır. Bu eserinde Afrika kıtasına dâir çok çarpıcı bilgiler veren el-Vezzân, Avrupa dünyası için bu hususta kendi dillerinde eser veren nâdir ilim adamlarından biri olmuştur.

Avrupalı kâşiflerin Afrika kıtasını keşfedeceği târihe kadar el-Vezzân'ın aktardığı bilgiler, Sudan Bölgesi'nin siyâsî ve sosyal coğrafyası için en yetkin kaynak olarak görülmüştür. Bölgenin târih yazımında el-Vezzân'ın etkisi Avrupalılar üzerinde asırlarca sürmüştür. el-Vezzân'ın eserinin kalıcı popülaritesinin temel sebebi Afrika'nın iç kısımları hakkında yeterli derecede alternatif kaynak bulunmamasıdır. Portekizliler, on altıncı yüzyılın başlarında Afrika kıyılarını başarılı bir şekilde haritalamışlar, ancak kıtanın içine nüfuz edememişlerdir. Kıta içine ilerlemeleri; yerli halkın müdahalesi ve ölümcül endemik hastalıklar sebebiyle sekteye uğramıştır. Ayrıca Avrupalılar Yeni Dünya ve Hindistan'ın hazînelerine giden yolu keşfettikten sonra Sahra altı Afrika'yı büyük ölçüde kendi haline bırakmışlardır. Bu alanda büyük bir boşluğu dolduran el-Vezzân'ın eseri uzun yıllar büyük rağbet görmüştür.

Nerede ve kaç yılında vefat ettiği kesin olarak bilinmeyen el-Vezzân'ın 1550 yılında Tunus'a dönüp Müslüman olarak vefat ettiği modern araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. (Bilge, 1997, s. 359)

⁶⁷ Castel Sant'Angelo.

3. Alexander Gordon Laing (ö.1826)

İskoç kâşif ve asker (subay) Alexander Gordon Laing, 27 Aralık 1793'te Edinburgh'da doğmuştur. Nijer Nehri'nin kaynağının haritalanmasına katkıda bulunan ve yüzyıllar içinde Timbuktu'ya ulaşan ilk Avrupalı olmuştur. French Geographical Society (Fransız Coğrafya Derneği) tarafından teklif edilen ödülü almak için Avrupa'ya dönmeye çalışan Laing, 1826 yılında yolda öldürülmüştür. (Collins, 1990, s. 86)

Laing'in Afrika'da iken gönderdiği mektupları, bir Avrupalının Afrika hakkında sahip olduğu birikim ve hayali göstermesi açısından değerli bilgiler içermektedir. Laing'in başarıları İngiliz ticaretine ve sonraki kolonileşme faaliyetlerine daha fazla alan açılmasına katkı sağlamıştır. Timbuktu'ya ilk ulaşan Avrupalı olma hayali kuran Laing'in kariyeri, mevcut İngiliz-Fransız rekabetinin tam ortasına denk gelmişti. Afrika'nın iç bölgelerinin keşfi gerçekleştikçe, bölge için rekâbet de artmaktaydı. Kıta, coğrâfi bilgi kazanımından ziyade sömürge hâkimiyetine dönüşen çıkarlar ile Avrupalı güçler arasında bölüşülmekteydi.

Laing ve çağdaşı diğer meraklılar için Afrika, insanların normal şartlarda elde edemeyecekleri bir ölçüde maddî güç ve şöhret sağlayacak bilinmez ama zengin bir kıta idi. Laing Timbuktu'dan dönüş yolunda hayatta kalmayı başarabilseydi, Afrika kâşifi olarak çok büyük bir ün kazanmış olacaktı. Bununla birlikte o, her halükârda, Afrika'yı sonsuza dek değiştirecek olan Avrupa-Afrika karşılaşmaları târihinde bir iz bırakmıştır.

4. Auguste René Caillié (ö.1838)

Fransız kâşif Auguste René Caillié, 19 Kasım 1799 târihinde batı Fransa'nın bir köyünde doğmuştur. Erken yaşta ailesini kaybeden Caillié, evinden ayrılmış ve Senegal kıyısındaki bir Fransız deniz gemisine mürettebat üyesi olarak kaydolmuştur. Orada birkaç ay kaldıktan sonra bir ticaret gemisi ile Atlantik'i geçerek Guadeloupe'ye ulaşmıştır. (Welch, 1939, s. 67) İki yıl sonra da bir İngiliz seferine eşlik ederek, Batı Afrika'ya ikinci ziyaretini gerçekleştirmiştir.

Güçlü bir arzu ile kâşif olmak isteyen Caillié'nin asıl hayali, ulaşılmazlığı ile maruf Timbuktu'yu görmektir. Timbuktu'dan dönerken öldürülen Laing'ten sonra daha da

hırslanan Caillié, bu görevi başaran ilk Avrupalı olarak kayıtlara geçmek istemiştir. (Masonen, *The Negroland Revisited*, 2000, s. 268)

Avrupalı kimliğinden dolayı önceki seferlerde yaşanan problemlerle karşılaşmak istemeyen Caillié, Müslüman kılığına girerek tek bâşinâ seyahat etmeye karar vermiştir. Caillié, Saint-Louis'deki Fransız valisinden aldığı finansman desteği ile Güney Moritanya'nın Brakna Bölgesi'ne gitmiştir. Burada halkın geleneklerini, Arapça'yı ve İslâm dinini öğrendiği 8 aylık bir konaklama sağlamıştır. Dışarıdan daha fazla fon alamayan Caillié, yolculuğunu kendisi finanse etmeye karar vermiştir. Timbuktu'ya varıp dönebilecek ilk kişi için Paris'teki Société de Géographie (Coğrafya Topluluğu) tarafından teklif edilen 9.000 frank ödül ile daha da cesaretlenmiştir. Caillié, birkaç ay boyunca İngiliz kolonisi Sierra Leone'de para biriktirmek için çalışmış, daha sonra yolculuğuna başlamış ve Batı Gine'deki Boké şehrine gemi ile gitmiştir. Oradan da Batı Afrika'ya doğru yola çıkmış ve 1828 yılında Timbuktu'ya varmayı başarmıştır. İki hafta sonra şehirden ayrılan Caillié, Timbuktu'dan canlı dönebilen ilk Avrupalı olmuştur. (Collins, 1990, s. 82)

Fransa'ya döndüğünde, Société de Géographie tarafından vadedilen ödülü almış ve Edme-François Jomard'ın yardımıyla seyahatinin gözlemlerini yayımlamıştır. Ayrıca 1830 yılında Société de Géographie tarafından altın madalya ile de ödüllendirilmiştir. (English, 2018, s. 79-80)

Hayallerine ulaşan Caillié evlenmiş ve doğduğu şehre yakın bir yere yerleşmiştir. Ancak zamanla sağlığı kötüye gitmeye başlamış, 17 Mayıs 1838 tarihinde tüberkülozdan ölmüştür.

B. Seyyahlar'ın Gözlemleri

Timbuktu'ya ulaşan ilk seyyahların gözlemlerinden şehir ve halkın yaşayış biçimleri hakkında genel bilgilere ulaşmak mümkündür. Şehre varan bu seyyahlar Timbuktu hakkında detaylı bilgiler sunmuş olmasa da civar şehirler hakkında yazdıkları Timbuktu'ya dâir de varsayımlarda bulunmayı mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte bu varsayımlar belli başlıklar altında sıralanabilecek düzeyde değildir. Ancak seyyahların şehre dâir kanaatlerindeki farklılıkları sunmada yetecek

kadar vardır. Bu tezde değinilmek istenen bir mesele de farklı inanç ve zihin dünyalarına sahip seyyahların aktarımlarına yansıyan farklılıkları ortaya koymaktır.

Çok erken bir dönemde İbn Battûta ile başlayan Timbuktu miti ya da buraya ulaşmanın imkansızlığı nazariyesi, René Caillié'nin şehre varması ile bir mit olmaktan çıkmış ve Timbuktu ulaşılır olmuştur. Artık Afrika içlerine ulaşmak ve üzerine konuşmak sıradan bir hale gelmiştir. Afrika'nın iç bölgelerindeki hâkim kültüre dâir benzer bilgiler aktaran seyyahların, târihin farklı aralıklarında Timbuktu'ya varmış olmaları, şehirde kaldıkları sürenin değişkenliği ve beklentileri ölçüsünde şehre bakmaları gibi sebeplerden dolayı farklı aktarımlarda bulunmuşlardır.

Timbuktu'ya ayak basan ilk seyyah İbn Battûta, Afrika'nın iç bölgelerinde çok fazla seyahat etme imkânı bulmuştur. İbn Battûta, 14. yüzyılda hüküm süren Mali İmparatorluğu'na şahit olan az sayıdaki gezginden biri olarak kabul edilmektedir. Seyahatnâmesi ise Afrika târihinin bu aralığı için çok önemli kaynak konumundadır. Müslüman bir gezginin gözlerinden sunulan eser, yüzyıllar boyunca Batı dünyasında bilinmeyen dünyanın çeşitli yerlerini günlük hayata açan eşsiz bir pencere niteliğindedir.

Dünya târihi göz önüne alındığında İbn Battûta'nın alışılmadık derecede elverişli bir dönemde gezmeye başladığı görülmektedir. Sait Aykut'un ifadeleriyle Türk-Moğol asrı (Aykut S. , 2000, s. 36) olarak da tanımlanabilir bu dönemde, egemen güç Müslümanlar'dır. Onun seyahati döneminde siyasî durumu stabil olan İslâm dünyasında zamanla karmaşalar, isyanlar, çöküşler ve veba salgını baş gösterse de İbn Battûta genel olarak istikrarlı bir dönemde gezmiştir. Bu sayede de Afrika içlerine girmekte zorluk yaşamamıştır. İbn Battûta'nın, 19. yüzyıldaki sömürge amaçlı keşiflere kadar bu bölge hakkında en detaylı ve doğru bilgileri veren seyyah olduğu kabul edilmektedir. (Aykut S. , 2000, s. 31)

İbn Battûta'dan yaklaşık 200 yıl sonra yaşayan Hasan el-Vezzân ise Batı dünyası nezdinde Timbuktu'ya dâir en doyurucu bilgi veren seyyah olarak kabul edilmiştir. Hasan el-Vezzân'ın eserini İtalya'da yaşadığı dönemde, İtalyanca olarak yayımlaması bu kabulün ana sebebidir. Bu sayede kendi dillerinde Afrika'nın iç bölgelerine dâir detaylı bilgiye ulaşan Avrupalılar, asıl câzibe merkezi olarak gördükleri Timbuktu'ya ulaşmak için ciddi çalışmalara başlamışlardır.

Afrika Birliği'nin bildirilerinde ifade edildiği üzere, Hasan el-Vezzân'ın etkisi özellikle 18. yüzyılda zirveye çıkmıştır. Bildiride, Afrika kıtasının kıyıları ve sınırları üzerindeki ilerlemelere rağmen, iç bölgelerinin haritasında geniş boşluklar mevcut olduğu söylenmektedir. Birçok coğrafyacının, İdrîsî ve Leo Africanus'un (Hasan el-Vezzân) bildirmiş olduğu beldelerin ve milletlerin isimlerini aynen zikrederek, ek bilgi vermeden eserlerini oluşturduğu ifade edilmiştir. Birlik, Afrika içlerine 'insanî bilgi birikimini artırmak' gâyesi ile adım attıklarını ifade etmiştir. (Beaufoy, 1790, s. 8-11)

Afrika'nın yeniden keşfi için İdrîsî ile Hasan el-Vezzân'ı bir otorite olarak gören Afrika Birliği, daha önce onlar tarafından çizilen kıtanın iç bölgelerinin taslağından ilham almıştır. (Pratt, 2003, s. 69) Özellikle Hasan el-Vezzân'ın aktardığı bilgiler vesilesiyle Timbuktu, Avrupa'nın hafızasında, zengin ve kültürlü bir krallığın merkezine kurulu, altından bir şehir olarak yer edinmiştir. (Pratt, 2003, s. 70) Bu bilgiler neticesinde çalışmalarına hız veren Birlik, Timbuktu'nun keşfi için gönüllü seyyahlar bulmuş, onları tek tek bölgeye göndermiştir.

Afrika Birliği'nin başkanı Joseph Banks öldükten sonra Birlik eski gücünü kaybetmeye başlamıştır. Ancak Batı dünyasında Timbuktu'nun keşfi için duyulan iştihak tüm gücü ile devam etmiştir. Britanya'nın yıllarca yürüttüğu Afrika'nın içlerine yönelik misyonu, Fransa'nın da dikkatini çekmiş ve Société de Géographie (Coğrafya Topluluğu) aracılığı ile bölgeye İngiltere'den daha önce nüfuz etmek istemiştir.

3 Aralık 1824'te Paris'te kurulan Société de Géographie, Timbuktu'ya ulaşan ilk kişiye 10.000 franklık bir ödöl vereceğini ilan etmiştir. (Kryza, 2006, s. 226) Ayrıca altın madalya da verilerek bu zorlu keşfi gerçekleştiren kişi taltif edilecektir. Société de Géographie, yola çıkacak gönüllülerden şehir hakkındaki tüm detayları talep etmiştir. Bölgenin coğrafyası, ekonomik koşulları, halkın yaşayış biçimleri ve yolculuğun zorlukları gibi temel bilgilerin ulaştırılmasını kendisinden istemiştir. (English, 2018, s. 79)

Timbuktu'ya ulaşma fikrinin fazlasıyla cazip hale geldiği bu ortamda birçok gönüllü çıkmıştır. İngiliz-Fransız rekabetinin de payının bulunduğu bu keşif yolculuklarında târihe geçen isimler Alexander Gordon Laing ve René Caillié olmuştur. (Cohen, 1974, s. 430) İngiliz seyyah Laing'in Timbuktu'da çok az kalması ve yeterli bilgiyi ulaştıramadan vefat etmesinden dolayı keşif mücadelesi İngiltere açısından istenilen düzeyde fayda sağlamamıştır. Laing'ten 2 yıl sonra yola çıkan

Fransız seyyah René Caillié ise Timbuktu'ya ulaşmış ve geri dönmeyi başaran ilk kişi olmuştur. Dahası o, şehir hakkındaki bilgi birikimini derinlikli bir şekilde paylaşan ilk Avrupalı olmuştur.

Caillié şehirde altına dair hiçbir izin bulunmadığını bildirmiş ve böylece yüzyıllar boyunca altınla lebalep dolu olarak hayal edilen Timbuktu'yu arama mücadelesi Avrupalıların gözünde umulanın aksine hazin bir netice ile sonlanmıştır. Ancak bu tezde öne sürüldüğü gibi şehirlere dâir her detay onları özel ve kaybolmaz kılan unsurlardır. Bu fikir zemininden hareketle, Timbuktu'ya varan ilk beş seyyahın seyahatnâmeleri incelenmiş ve şehre dair değindikleri ortak temalar belirlenmiştir. Öncelikle Afrika sâkinlerine dair sahip oldukları yargılara yer verilmiş, sonrasında Timbuktu'daki şehir hayatı, kadın ve kölelik hakkındaki gözlemleri kıyas metodu ile anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. Afrika Halkı

Afrika'nın dünya târihinde konumlandırıldığı yer, kıtaya ve insanına dâir ön şartlanmalar olmaksızın değerlendirilemez. Bu tezin de çıkış noktası olan bu şartlanmalarda dinin ve ırkın yadsınamaz etkisi bulunmaktadır.

Afrika kıtasına yönelik genel kabüllerde rol oynayan ten rengi hususu Müslümanlar nezdinde de algıları şekillendirici bir unsur olmuştur. Bu meselenin birkaç açıdan açıklaması yapılabilir. Öncelikle İbn Haldûn'un üzerinde yoğunlaştığı ana fikir olan iklim ve coğrafyanın dönüştürücü etkisi düşünülebilir. Nitekim ona göre iklim ve coğrafya insanların ten rengi dışında; karakterleri, yaşayış biçimleri, kültürleri ve devletleşme süreçleri dâhil birçok hususta belirleyici ve ayrıştırıcı bir faktör olmaktadır. Hatta İbn Haldûn zencilerin çok sabırsız, hareketli ve genelde neşeli bir mizaca sahip insanlar olduklarını ifade etmiştir. Bu teorisindeki temel referansı coğrafya ve iklimin insanları şekillendirmesidir. İbn Haldûn, zencileri heyecanlı ve duygusal yapan sıcak havanın onların hayvanî yönlerini ortaya çıkararak bir medeniyet kurmalarına engel teşkil etmekte olduğunu savunmuştur. (Khalidun, 1958, s. 174)

Ten rengi konusunda değinilmesi gereken diğer bir nokta ise İslâmî literatürde insanların eşit olduğu, ancak takva sahibi olanların Allah katında üstün kabul edilebileceği akidesidir. Bu husus, insanların siyâhî halkları küçük görme eğilimlerine

karşı Müslümanların nasıl bir duruş sergilemesi gerektiğini göstermektedir. Buna rağmen beyazın üstünlüğü ön plana çıkmıştır. Buna bir anlayışa sahip olanlar da vardır. Kuşkusuz bu karşı duruş bağlamında yazılan eserlerden çok bilineni Câhız'ın *Fahrü's-sûdân 'ale'l-bîzân* isimli eseridir. Eserinde zencileri överek İranlıların kendilerini üstün görme alışkanlıklarına eleştiri geliştirmiştir. Câhız, Mesudî gibi âlimlerin siyahların medeniyetten uzak ve pis topluluklar olduğu iddiasını⁶⁸ kabul etmemiştir. Hz. İbrahim'in eşi Hacer'in Mısırlı bir cariye olması, Bilâl-i Habeşî ve Lokman Hekim'in siyâhî olması gibi örnekleri bu hassâsiyet neticesinde zikretmiştir. (Câhız, 1384/1964, s. 179-180) Doğu Afrika'da yaşayan Zenc halkının çok güler yüzlü, sıcak, kültürlü ve asil insanlar olduğunu belirtmiştir. (Câhız, 1384/1964, s. 195, 215, 219, 223)

Bir başka nokta ise seyahatnâmeler vesilesi ile oluşmuştur. Müslüman coğrafyacıların Afrika içlerine giderek gözlemlerini aktarmaları ile bölgeye dâir bilgiler artmıştır. Burada verebileceğimiz en iyi örnek İbn Battûta'nın seyahatnâmesidir. İbn Battûta gözlemlerini detaylı bir şekilde aktararak Afrika içlerindeki yerleşim birimleri hakkında doyurucu bilgi elde edilmesini sağlamıştır.

İbn Battûta, siyahlar olarak adlandırdığı Mali halkı hakkında birçok detay aktarmıştır. Seyahatlerinde takip ettiği güzergâh boyunca karşılaştığı ağaçların devasa büyüklüklerini incelemiş, bir kervanın tamamının bu ağaçlardan birinin gölgesine sığınabileceğini ifade etmiştir. Ağaçlardan bazısının içinde dokuma tezgâhları kuran ve halı dokuyan adamların varlığından bahsetmiştir. (Battûta, 1981, s. 778)

Karşılaştığı yerlerde âzamî saygı gören yönetimlerin olduğunu, bazı halkların çok zengin olduğunu ve dînî hassâsiyetleri gereği övgü hakettiklerini ifade etmiştir. Ancak İbn Battûta, hoşlanmadığı bir tutumla karşılaştığında tepki vermekten de çekinmemiştir. Aktardığına göre, yanlışlıkla Nil olarak ifade ettiği Nijer Nehri'ne ihtiyacını karşılamak niyetiyle girmiş ve yerlilerden biri gelerek onun yanında durmuştur. İbn Battûta bu tavrın oldukça edepsizce ve kaba olduğunu düşünmüş, hatta bunu bir arkadaşı ile paylaşmıştır. Arkadaşı, o siyah adamın kendini nehirde gezinen

⁶⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire, 1964, sf. 164.

büyük timsahlardan korumak için beklediğini söylemiş, ondaki düşüncenin olumluya evrilmesine sebep olmuştur. (Battûta, 1981, s. 780)

Mali ülkesinin başkenti Malli'ye doğru giderken aktardığı izlenimleri İbn Battûta'nın siyahlara dâir fikir ve tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Yufi şehrine varan İbn Battûta, burada beyaz insanların şehre girmelerine izin verilmediğini, girdikleri takdirde ise siyahlar tarafından anında katledildiklerini aktarmaktadır. (Battûta, 1981, s. 779) Iyvallaten şehrinde ise Ferba'nın⁶⁹ tâcirlere karşı küçümseyici bir tavırda konuştuğuna şahit olarak, siyahların beyazları aşağı gördüklerini ifade etmiş ve ülkelerine geldiği için çok pişman olduğunu dile getirmiştir. (Battûta, 1981, s. 776) Buradan anlaşıldığı kadarıyla İbn Battûta genel olarak insanların rengine göre muamele edilmesini doğru bulmamaktadır. Ancak bu durum Avrupa'da aşağılanan Afrikalı siyahilerin kendi coğrafyalarında beyaz adamı küçük görmesi açısından dikkat çekicidir. Belki de Afrika'nın 'Beyaz Adamın Mezarı' olarak görülmesinin nedeni de budur.

Afrika'daki yolculuğunu Nijer Nehri boyunca güneybatıya giderek devam ettiren İbn Battûta, Mali ülkesine vardığında burada ikram edilen yiyecekler sebebiyle hastalanmıştır. O sırada sultandan ve halktan gelen tepkileri kaydetmiştir. Geçirmiş olduğu besin zehirlenmesinden ötürü bir müddet evde hasta yatan İbn Battûta, sultandan herhangi bir sıcak karşılama görmediğini belirterek bu durumu kınamıştır. Halktan ise beklediği şekilde onunla ilgilenen önemli adamlardan bahsetmiştir. İbn Battûta iyileşip ayağa kalkınca sultan Mense Süleyman (1341-1360) ile tanışmış ve bu tanışma esnasında da beklediği ilgiyi göremediğini aktarmıştır. Tanışmadan sonra kendisine sultan tarafından hediye gönderilmiş, bunu para ve kıyafet gibi ihtişamlı bir sultan hediyesi olarak hayal eden İbn Battûta, basit bir yemek ile karşılaşınca: "Bunu görünce gülmeye başladım ve bunun çok aptalca olduğunu ve siyahların böylesine değersiz şeyleri nasıl hediye edebildiklerini düşündüm." demiştir. (Battûta, 1981, s. 782) İbn Battûta'nın bu ifadesi siyâhîlere karşı küçük görme hissi uyandırsa da, almış olduğu her hükümdar hediyesini birbiri ile kıyas ettiği için bu kınamasının onun genel bir tutumu olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁹Mali krallığını temsil eden kişi. Bkz. Sait Aykut, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, sf. 1827.

İbn Battûta, Mali ülkesinde edindiği tecrübelerinden yola çıkarak siyâhîlerin genel özelliklerini belirlemiştir. Malli halkını dürüst, misafirperver ve dindar olarak tanıtmıştır. Siyahların adâlet konusunda hassas olduklarını belirtmiş, ülkelerinde dâima huzur ve güven ortamı olduğunu ve zulme müsâmaha edilmediğini ifade ederek övmüştür. (Battûta, 1981, s. 790)

Afrika içlerine varmış olan ikinci Müslüman seyyah Hasan el-Vezzân da, Afrika hakkındaki yazdıklarında ten rengini belirleyici bir unsur olarak ele almamıştır. O, siyahîleri tüm beldelerde olduğu gibi kusurları kadar erdemleri de olan bir halk olarak değerlendirerek onları gözlemlediği ölçüde tanıtmış yani deskriptif bir yöntem takip etmiştir. Nitekim onun Songay İmparatorluğu’nda kadılık yapan Ebû Bekir’i “‘kapkara ancak âlim ve adil bir adam’’⁷⁰ şeklinde kaydetmesinden anlaşılacağı üzere siyahlara yönelik genel bakışını ortaya koymuş ancak kendi tavrını da açıkça gözler önüne sermiştir. Buradaki ifadesi ile el-Vezzân, Afrika bölgesinde ten rengi kabûllerini aşan kıymetlerin var olduğunu ifade etmiştir.⁷¹

el-Vezzân, İbn Haldûn’un da ifade ettiği gibi Afrikalıların dâima neşeli ve danslar eşliğinde eğlenen sıcak insanlar olduklarını aktarmıştır. Hatta o siyahîlerin; inançlı, onurlu ve misafirlere karşı çok saygılı insanlar olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Malli şehrinin zenginliğinden, ticarî faaliyetlerindeki aktifliğinden ve insanların ilme verdikleri önem neticesinde elde etmiş oldukları irfan birikiminden övgüyle bahsetmiştir. (Vezzân, 1983, s. 167)

Afrika’nın iç bölgelerinin Avrupalılara tanıtılmasında mihenk taşı olarak görülen el-Vezzân, 1526 yılında eserini tamamlayarak Afrika’ya dâir literatürün yenilenmesine vesile olmuştur. el-Vezzân’ın seyahatnâmesinde geçen hanedânlar, saraylar, dokuma tezgâhları, ticaret havzalarında gerçekleşen altın takasları, sıcak ve hoşgörülü insanlar gibi bilgiler Avrupalıların Afrikalıları hakkındaki ‘karanlık ve çağlar öncesinden kalma bir bölgede yaşayan vahşî halklar’ inancını sarsmış, Afrika içlerine ayak basma adına çok heyecanlandırmıştı. (Davis, Afrikalı Leo, 2013, s. 133)

18.Yüzyılda Afrika içlerine gönüllü kaşifler gönderen **Afrika Birliği**, başarısız girişimlerine rağmen pes etmeden çalışmalarına devam etmiştir. Birliğin ilk seyyahı

⁷⁰ Bkz. el-Hasen b. Muhammed el-Vezzân ez-Zeyyâtî el-Gırnâtî el-Fâsî, **Vaşfü İfrîkıyye**, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1983, sf. 168.

⁷¹ Natalie Zemon Davis, **Afrikalı Leo**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

yirmi beş yaşındaki İskoç Mungo Park olmuştur. Güçlü yapısından dolayı kendisine çok güvenilen Park, öngörüye göre Afrika Birliği'nin yıllardır izini sürdüğü hayaline kavuşmasını sağlayacak ve daha sonraki gönüllü kâşifler için de bir idol haline gelecekti. Zihinlerdeki 'kara kıtadaki kahraman beyaz adam' arketipi onun sâyesinde oluşacaktı. Büyük bir heyecan ile yola çıkan Park, Afrika'ya varmadan önce sahip olduğu ön yargı ve korkuyu açıkça dile getirmiştir. Nitekim o bu durumu eserinde şöyle ifade etmektedir:

“Şimdi önümde uçsuz bucaksız bir orman ve sakinleri medeni hayata yabancı kocaman bir ülke vardı. Yerliler beyaz insanları soyulup yağmalanacak bir şey olarak algılıyorlardı. Bu nedenle Hristiyan toplumun konforunu belki de bütünüyle ardımda bıraktığımı düşündüm.” (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 33)

Park, ilk durağı Ludamar'a geldiğinde kendinden önceki gönüllü kâşif Houghton'ın burada kaybolduğunu duymuştur. Park, Hristiyan isimli olmanın Müslümanlar tarafından öldürülmek için yeterli bir sebep olduğunu söyleyerek Houghton'ın bu nedenle katledildiğini iddia etmiştir. (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 160) Afrika içlerindeki halkın siyâhî olmasının yanı sıra Müslüman olma durumlarını da hazzedemeyen Park, belirgin bir negatif bakış açısı sunarak hedefine ilerlemeye devam etmiştir.

Yolculuğu esnasında sıklıkla problem yaşayan ve bölge halkının kendisine olan muamelesini zâlimce bulan Park, “Mağribîler kaba, vahşî ve bağınaz insanlardır. Ben bu topraklarda korunmasız, Hristiyan bir yabancıyım. Bu şartlar bir Mağribî'nin içindeki tüm insanlığı yok etmeye yeterlidir. Casus olduğumun düşünülmesi ise başıma geleceklerden korkmamı gerektirecek kadar [kötü bir durumdur].” şeklinde vaziyetini özetliyordu. (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 125)

Gelecekte Avrupalıların Afrika üzerindeki sömürü plan ve pratiklerine bakıldığında Park'ın bir nevi casus olduğu da düşünülebilir. (Cohen, 1974, s. 422) Her ne kadar **Afrika Birliği**'nin kurucusu Banks, bu yolculukların insanlığın bilgi birikimini artırmak gibi kutlu bir amaca hizmet ederek çok masum olduğunu iddia etse de, Birliğin yok olmaması için İngiliz hükümeti tarafından kamulaştırılmasının bile bunun masum bir çaba olmadığını ortaya koymaktadır. (Beaufoy, 1790, s. 8-11)

İşte adı geçen resmî birliğin seyyahı olan Park, Nijer Nehri'nin akış yönünü takip ederek kuzeydoğu istikametinde bulunan Silla'ya varmıştır. Buradaki halktan

duyduğuna göre Timbuktu'daki insanlar diğer kabilelere nazaran Hristiyanlara karşı çok daha acımasızdılar. Park'ın Silla'da tanışmış olduğu siyâhî bir adam Timbuktu'ya gittiğini söylemiş ve orada yaşamış olduğu bir tecrübeyi Park ile paylaşmıştır. Park'ın aktardığına göre adam Timbuktu'ya varır varmaz ona hangi dine mensup olduğu sorulmuş, eğer Hristiyan ise boynuna ip geçirilip pazarda köle olarak satılacağını ilave etmiştir. (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 140) Park'ın Afrika içlerine dâir anlatımlarında genel olarak bu olumsuz üslûbun bulunması Avrupalıların Afrikalılara dâir algısının negatif olarak şekillenmesinde çok etkili olmuştur.

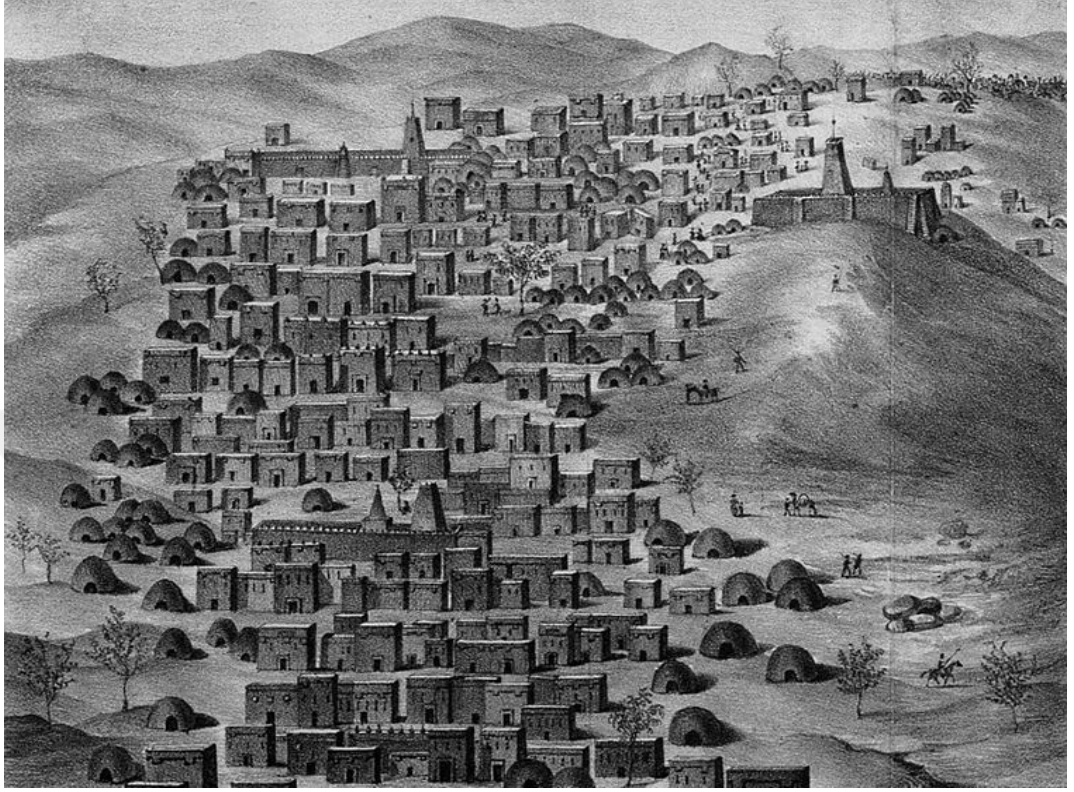
Edindiği tüm bilgi birikimi ve detaylı planlamalarına rağmen Park, düzenlemiş olduğu iki seferinde de Timbuktu'ya varmayı başaramamış, sâdece bölge hakkında aktardığı aşırı cehalet, vahşet ve kaos ortamı ile zihinlere kazınmıştır. İkinci seferinde Timbuktu'ya varmak için asker desteği alan Park, bölgede katlettiği insan yığını ile târihe geçmiştir.

Barındırdığı zorlu şartlara rağmen zenginliği ile hayalleri süslemeye devam eden Timbuktu, yeni kâşiflerin serüvenlerine sahne olmuştur. Alexandre Gordon Laing Timbuktu'ya varsa da şehre dâir bir bilgi aktaramamış ancak, Afrika'da bulunduğu önceki seferlerine dâir yazmış olduğu eserinde Avrupalıların Afrikalılara karşı bilindik tutumunu tekrar ede durmuştur. Örnek olarak Batı Afrika'da yaşayan Temneliler hakkındaki üslûbu zikredilebilir. Nitekim o bu insanları ahlaksız, kaba ve iğrenç olarak vasıflandırmıştır. (Laing, 1825, s. 106)

Laing, Afrika içlerine ilerlerken çok fazla zorlu şartlara maruz kalmıştır. Çünkü kendinden önce bölgeye gelmiş olan Park, masumları acımasızca vuran katil olarak meşhur olmuştur. (McLynn, 1992, s. 324) İronik bir şekilde Laing kendini Park'ın halefi olarak kabul etmiştir. (Kryza, 2006, s. 141)

Laing, iletebildiği tek raporunda, Timbuktu'nun beklentisini tümüyle karşıladığını ancak şartlar olgunlaştığında detay verebileceğini ifade etmiştir. (E.W., 1964, s. 312) Laing raporundaki bu kesik ifade ile Timbuktu'nun onların hayal ettiği gibi olduğunu düşündürmek istemiş olabilir. Ancak Laing'ten sonra, şehre varan ve iki hafta kalarak yeterli gözlemi elde eden René Caillié, ülkesine dönerek bu mitin hakîkatten uzak olduğunu açıklığa kavuşturmuştur.

Şekil 3. 4: René Caillié'nin Timbuktu çizimi (1830)⁷²

(Caillié, sf. 21)

Mısırlı bir Arap olarak kendini tanıtan Caillié (Caillié R. , 1830, s. 146), yolculuğunu bu sayede kolaylaştırmış ve şehre ulaşmayı başarmıştır. Ancak beklentileri çok yüksek olduğu için belki de her bir mekânı altından yapılan bir kent ile karşılaşmayı umduğu için Timbuktu'yu hayallerini süslediği ölçüde bulamamıştır. “Şehir ilk bakışta, topraktan yapılmış kötü görünümlü evlerden oluşan bir yığından ibaret gibiydi.” (Caillié R. , 1830, s. 49) diyerek bunu ifade etmiştir. Böylelikle yüzyıllardır peşinde olunan; zenginliği, medeniyeti ve Sudan'la olan muazzam ticareti ile zihinlere kazınan Timbuktu'nun tamamen abartıldığı kanısına varmıştır.

⁷² 1853 yılında Timbuktu'ya varan Barth, Caillié'nin raporladığı Timbuktu resminde sâdece müstakil evleri göstermesini eleştirmiş, “konutların kesintisiz sıralar oluşturması sokakların olmadığını göstermez” demiştir. Bkz. Barth, sf. 442.

Caillié'nin Timbuktu'ya ulaşma serüveninin zor koşullar altında gerçekleştiğini belirten Barth, onun gözlemine giren çeşitli nesneleri bu sebepten negatif hislerle tanımladığını aktarmıştır. Bkz. Barth, sf. 476.

Park'ın aksine Caillié, Timbuktu'da yaşayan insanların kibar, yabancılara karşı misafirperver ve yardımsever, ticaretle ise akıllı ve çalışkan olduklarını söyleyerek Park'ın beyazın siyaha yönelik bilindik duruşundan hareketle bir Timbuktu insanı portresi çizdiğini göstermiştir. Dahası bu ifadeler Caillié'nin Afrikalılar ile alâkalı ön kabûle dayalı o bilindik negatif tavrı takınmadığını göstermektedir. Caillié özellikle şehrin zenginliği hakkındaki hüsrânını belirtmiş ve iki haftada gözlemlediklerini oldukça tarafsız bir dil ile aktarmıştır.

2. Timbuktu'da Şehir Hayatı

Bu konu hakkında en detaylı bilgiyi veren İbn Battûta'nın seyahatnâmesi, erken bir dönemde Batı Afrika içlerini aydınlattığı için ayrı bir öneme sahiptir. Kendisi ile ilgili bilgi verirken ifade ettiğimiz gibi İbn Battûta, uğradığı tüm şehirler hakkındaki gözlemlerini çekinmeden ayrıntılarıyla dile getirmiştir. Mesela Tegazza şehrinin güçlü bir ticaret merkezi olarak altınlarla dolu olmasını överken, sineklerin rahatsız edici oranda çokluğundan da bahsetmektedir. (Battûta, 1981, s. 773)

Tekşif adı verilen ve kendisine hizmet etmeleri amacıyla tuttuğu yerliler aracılığıyla bir şehirden bir diğerine geçen İbn Battûta, onların kendisinin gitmeye karar verdiği şehre önceden giderek kalacak yer ayarladıklarını ve yol güvenliğini sağladıklarını ifade etmiştir. Bu şekilde Valate (Oulata) şehrine ulaşan İbn Battûta, bu şehir halkının çok cömert olduğunu ve koyun eti tükettiğini aktarmıştır. (Battûta, 1981, s. 774)

Mali ülkesinin başkenti Malli'ye de giden İbn Battûta şehre ve bölgeye dâir birçok detay vermektedir. İbn Battûta'nın aktardığına göre Mali İmparatoru Sultan Mense Süleyman çok büyük bir zenginliğe sahip idi. Altın ve gümüş dolu bir sarayda yaşamaktaydı. Yüzlerce cariyeye sahip idi. Bu cariyelerin elbiseleri birbirinden güzel idi. Cariyelerin başında altın ve gümüşten taçlar bulunmaktaydı. Silahlı muhafızlarının mızrakları dahi altındandı. Ancak halk Mense Süleyman'ı cimri bulmakta, cömertliği ile meşhur önceki sultan Mense Mûsâ'nın yerini tutmadığını düşünmekteydi. (Battûta, 1981, s. 789)

İbn Battûta bu topraklarda sultanların dikkat çekici düzeyde bir güç ve otoriteye sahip olduklarını dile getirmiştir. İbn Battûta'nın kendi hükümdarı Ebu'l Hasan ile dostane ilişkiler kuran ve çokça ticarî anlaşması olan Mali sultanı, (Ceran, 2004, s.

196), Ebu'l Hasan'ın vefatı üzerine kendi memleketinde resmî bir tören düzenlemiş, emirleri, fakihleri, kadıları ile birlikte İbn Battûta'yı da davet etmiştir. (Battûta, 1981, s. 782) Bu hadise Fas ile Mali arasındaki ilişkinin nasıllığını ortaya koyması açısından önemlidir.

İbn Battûta'nın aktardığına göre, sultanın saray içindeki geçişleri esnasında yapılan törenler çok ihtişamlıydı. Sultan makamına geçerken davullar ile zurnalar çalınır, bu esnada üç yüz köle sarayın kapısında beklerdi. Sultana olan saygı ve tazim âzamî derecedeydi. Ona bir şey söylemek isteyen kişi üstündekileri çıkararak kendini toprağa bulamak ve bağdaş kurmak zorundaydı. İbn Battûta bu şekilde saygıda durmayı saçma bulmuş ve İslâmî örf ile bağdaştıramamıştır. Ayrıca köpek, eşek ve leş eti yemelerini, cariyelerin ve küçük kızların sultanın yanında dâima çırılçıplak dolaşıyor olmasını eleştirmiş, bir Müslüman olarak bu âdetten çok rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir. (Battûta, 1981, s. 791)

İbn Battûta'nın aktarmış oldukları irdelendiğinde ifadelerinin kendi bakış açısı ile harmanlanmış olduğu görülmektedir. İbn Battûta, çölde kurulmuş Timbuktu ve yakın ülkelerde var olan yerleşik devlet yapısı ile alâkalı bilgileri şaşkınlık ve övgü ile aktarmıştır. Özellikle sultanın güçlü bir konumda bulunmasına ve halkının ona yüksek ihtimam göstermesine dikkat çekmiştir. Bu da İbn Battûta'nın âşinâ olduğu, çölde medeniyet kurma pratiği olmayan bedevi Arap kültürüyle kıyaslayarak Afrika içlerinden bu gelişmişliği ummadığını düşündürmektedir. “Sâde bir kum ve ottan oluşuyor” diyerek tarif ettiği şehirlerde aktif altın ticaretinin olması, yoğun ilim faaliyetlerinin yapılması ve sultanın yüksek otoriteye sahip olması gibi hususiyetler İbn Battûta'yı etkilemiştir. (Battûta, 1981, s. 787)

İbn Battûta için özellikle halkın Müslüman olması ve İslâmiyet'i yaşıyor olması kıymetli olmuştur. Hâdiseleri aktarırken de dâima bu hassâsiyetle davranarak eleştirilmesi gereken hususları da eleştirmekten geri durmamıştır. Siyâhîleri överken cemaatle namaza verdikleri önemden, yoğun bir şekilde ilim ile iştigal olmalarından, cumaları özenli bir şekilde beyaz ve temiz kıyafetleri tercih ederek sünnete uymalarından ve Kuran'ı çokça okumalarından bahsetmiş, bunu onların ne kadar dindar olduklarının örnekleri olarak takdim etmiştir. (Battûta, 1981, s. 790-791)

İbn Battûta olumsuz eleştirilerini de daha çok İslâmî anlayışına ters düşen hususlar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu da onun aile mesleği olarak icrâ ettiği kadılık geçmişi

ve birikiminden ileri gelmektedir. İbn Battûta odak noktalarından biri olan bu konuda birçok gözlem yapmıştır. Afrika içlerinde şâhit olduğu davaları detayları ile aktarmış, kadıların hüküm vermede yetkin olduklarını ifade etmiştir. (Battûta, 1981, s. 788)

Malli'den ayrılıp Timbuktu'ya geçen İbn Battûta, şehrin hâkimlerinin Berberî Sanhâce kabilesinden Messûfe Berberîleri olduğunu söylemiştir. İbn Battûta genel olarak seyahat ettiği yerlerdeki insanların nereli olduklarını belirtmiştir. (Battûta, 1981, s. 776) Bu da mensubu olduğu gelenekte kabilecilik anlayışının yerleşik olmasından kaynaklanıyor olabilir.

İbn Battûta Timbuktu'da ayrı bir sultanın bulunduğunu ve adının Ferba⁷³ Mûsa olduğunu aktarmıştır. Târihi sürece bakıldığında Timbuktu'da yönetimin zaman zaman özerk yapıya sahip olduğu görülmektedir. (Saad, 1983, s. 11) Diğer şehirlere kıyasla Timbuktu'nun kendi yönetimini idarede ısrarcı olması, bunu koruma gayretinde bulunması devletleşme hususundaki hassâsiyetini göstermektedir.

14. yüzyılda güçlü bir yönetime sahip olan Timbuktu, ilim ve ticarete vasıflı insanlara ev sahipliği yapmaktaydı. İbn Battûta, mimar Ebû İshak İbrâhim es-Sâhilî (ö.?) ve İskenderiyeli tâcirlerden Sirâceddîn b. Kuyûk'un (ö.?) kabrinin Timbuktu'da bulunduğunu aktarmıştır. (Aykut S. , 2000, s. 1308) Devlet başkanları veya ticaret ve ilim sahasındaki mühim şahısların isimlerinin kayıtlara geçmesinden anlaşılaçağı üzere şehirde ciddî bir yönetim geleneğı, aktif ticaret ve ilim faaliyetleri bulunmaktadır. Bunlar Timbuktu'nun her anlamda kendini kurmaya alışkın bir şehir olduğunu göstermektedir.

İbn Battûta'dan yaklaşık iki yüz yıl sonra Timbuktu'ya ulaşan seyyah Hasan el-Vezzân ise şehirde uzun süre vakit geçirdiğı için Timbuktu özelinde daha fazla detay aktarmıştır. 16.yüzyıl Timbuktu'sunu ihtişamlı bir şekilde sunan el-Vezzân'ın seyahatnâmesi, Avrupalılar nezdinde *er-Rihle*'den sonra en güvenilir kaynak kabul edilmiş ve büyük bir merak uyandırmıştır. (Collins, 1990, s. 27)

Hasan el-Vezzân'ın aktardığına göre Timbuktu sakinleri inanılmaz derecede zengindirler. Öyle ki Timbuktu sultanı beş yüz kilogramın üzerinde bir altın külçesine sahiptir. (Africanus, 1896, s. 824) Vezzân altına dâir bilgilerin Orta Çağ Arap kaynaklarında da bulunduğunu söyleyerek bu konuya olan ilgiyi artırmıştır. Avrupalı

⁷³ Mali krallığını temsil eden kişi. Bkz. Aykut, sf. 1827.

tâcirler ve Kuzey Afrikalı konsoloslar tarafından iletilen raporlar ile Vezzân'ın açıklamaları desteklenmiştir. Böylelikle Avrupalı okuyucular için Timbuktu, Batı Afrika'nın içlerinde bulunan ve keşfedilmeyi bekleyen bir hazîneyi ifade eder hale gelmiştir. Timbuktu, Avrupalıları çölleri aşp türlü zorluklara katlanmak ve çoğu zaman ölümle karşılaşmak durumunda kalacakları maceraların içine çeken bir mîknatîsa dönüşmüştür. (B. K. Swartz, 1980, s. 437)

el-Vezzân Timbuktu'nun lokasyonu ve şehrin içindeki yaşantıya dâir birçok bilgi vermiştir. el-Vezzân'ın aktardığına göre Timbuktu, Nijer Nehri'nin bir koluna on iki mil mesafede yer almaktadır. Buradaki evlerin duvarları kireçtaşı ile inşâ edilmiş ve samanla örtülmüş durumdadır. Sultanın sarayı ise Granada'nın en iyi ustası Ebû İshak İbrâhim es-Sâhilî tarafından inşâ edilen çok heybetli bir yapıdır. (Vezzân, 1983, s. 165)

el-Vezzân'ın aktardığına göre Timbuktu'da tatlı su içibilen birçok kuyu bulunmaktadır. Su, Nijer Nehri'nin taşıdığı sıklıkta belirli alanlardan şehre girmektedir. Mısır, sığır, süt ve tereyağı bu bölgede zengin besin kaynaklarındandır. Ancak tuz Timbuktu'da çok az ve pahalıdır bu yüzden beş yüz mil uzaklıktaki Tegazza şehrinden kervanlarla ile getirilmektedir. (Vezzân, 1983, s. 166)

el-Vezzân Timbuktu sakinlerinin nazik ve neşeli bir mizaca sahip olduklarını, gecenin büyük bir kısmını şehrin sokaklarında şarkı söyleyip dans ederek geçirdiklerini aktarmaktadır. Ayrıca halkın ve özellikle orada yaşayan yabancıların oldukça zengin olduğunu belirterek, bu zenginliğin temel olarak ticarete dayandığını ifade etmektedir. Timbuktu'nun zengin sultanı, birçok altın tabak ve asalara sahiptir⁷⁴. el-Vezzân'ın aktardığına göre şehirde çok sayıda esnaf bulunmakta ve özellikle dokuma keten ve pamuklu kumaş ticareti yapmaktadırlar. Timbuktu sultanının iki kızı da zengin tâcirlerle evlidir. (Vezzân, 1983, s. 166)

el-Vezzân da sultana ve şehrin yönetimine dâir bilgiler vermiştir. Onun aktardığına göre sultan herhangi bir yere giderken soylular tarafından bakılan bir deveye binmektedir. Savaşa giderken de bu deveye binmekte, kendinden sonra da askerleri ata binmektedir. Her zaman üç bin süvari ve zehirli oklar taşıyan çok sayıda askeri ona katılmaktadır. el-Vezzân Timbuktu sultanının şehirdeki hâkim otoritesi hakkında İbn

⁷⁴ Hasan el-Vezzân'ın eserinin *Description of Africa* isimli çevirisinde, 1300 pound ağırlığında olduğu belirtilmiştir. Bkz. Leo Africanus, **The History and Description of Africa and of the Notable Things Therein Contained**, Hakluyt Society, London, 1896, sf. 824.

Battûta ile benzer bilgiler aktarmıştır. Sultan ile konuşmak isteyen kişi önce dizlerini kırıp yere kapaklanmalı daha sonra başına ve omuzlarına toprak serpmelidir. el-Vezzân bu geleneğin siyahların kendi aralarında devam ettirdikleri bir gelenek olduğunu, sultanı daha önce hiç selamlamamış kişilerden veya diğer sultanların gönderdiği elçilerden gizlediklerini söylemiştir. (Vezzân, 1983, s. 167) İki yüzyıl önce bölgeye gelen İbn Battûta da aynı gelenekten bahsetmiştir. Ancak o, bu geleneği İslâmiyet ile bağdaştıramadığı için eleştirel yaklaşmayı tercih etmiştir. İbn Battûta gibi kadı merceğinden bakmayan el-Vezzân ise sâdece gözlemlerini aktarmış ve bu konuyu şahsileştirerek bir yorumda bulunmamıştır. Geçen yüzyıllara rağmen Timbuktu’da yaşayan bu canlı geleneği gözler önüne sermiştir.

el-Vezzân’ın aktardığına göre sultanın atlara çok ilgisi vardır. Herhangi bir tâcirin atlarla şehre geldiğini duyduğu anda, belirli bir sayıda atın önce kendisine getirilmesini emreder, aralarından en iyi atı seçer ve fiyatını öderken de cömert davranırdı. (Vezzân, 1983, s. 166)

el-Vezzân sultanın Yahudilerden nefret ettiğini ve şehrine girmelerini kabul etmediğini aktarmıştır. Ayrıca tâcirlerinin Yahudilerle herhangi bir anlaşması olduğunu anlarsa, anında mallarına el konulmasını emretmiştir. (Vezzân, 1983, s. 167) Yahudi tâcirlerin Afrika içlerinde aktif olduğunu ortaya koyan bu vaziyet yüzyıllar sonra da değişmemiştir. Park da Timbuktu’da çok fazla Yahudi tâcir bulunduğunu aktarmıştır. (Park, Travels in the Interior Districts of Africa, 1799, s. 141)

Sultan hakkında aktarılanlara bakıldığında, İbn Battûta’dan sonra Vezzân da Timbuktu sultanının sahip olduğu güce işaret etmiş, şehirde yerleşik olan devlet geleneğini ortaya koymuştur. el-Vezzân’ın eserinde bu hususu sunarken fazlasıyla etkilendiği görülmektedir. Bir Afrikalı için ‘kapkara ancak âlim bir adam’ şeklinde sarf etmiş olduğu sözlerinden, Afrika içlerinde siyahlar tarafından kurulan devlet ve medeniyete karşı düşük bir beklentide olduğu anlaşılmaktadır. el-Vezzân özellikle şehirdeki ilmî faaliyetler hakkında övgü dolu aktarımlarda bulunmuştur. Kendisi de birçok ilmî tahsil etmiş biri olan el-Vezzân, Timbuktu’da ilme verilen kıymeti hayranlık ile aktarmıştır. Eserinde Timbuktu’daki el yazmalarına bilhassa değinerek Afrika içlerinde büyük bir ilmî birikim olduğuna dikkat çekmiştir. (Vezzân, 1983, s. 167) el-Vezzân’ın bu övgüleri sıralaması, onun diplomat kimliği ile gördüklerini Avrupalılara aktarırken Müslümanlar üzerindeki algıları şekillendirme kaygısı

güttüğünü düşündürmektedir. Ancak Timbuktu'daki ihtişam anlatıları Avrupalılar nezdinde sâdece altın külçelerinin rakamsal değeri olarak karşılık bulmuştur. 16.yüzyıl Timbuktu'sunda el-Vezzân'dan sonra başlayan kargaşa ve çöküş dönemi, keşif yolculuklarına çıkmış Avrupalılar için aranan zenginliğin bulunmasına set çekmiştir. Avrupalı kâşifler aradıkları zenginlik odağında gözlemler yapmış ve bu bakış açısı ile raporlar hazırlamışlardır.

el-Vezzân'dan iki yüzyıl sonra Afrika içlerine ışık tutan Mungo Park, uzun arayışları sonucunda Nijer Nehri'ne ulaşan ve nehrin istikameti hakkında bilgi veren ilk Avrupalı olarak târihe geçmiştir. “Misyonumun büyük ödülünü sonsuz bir zevkle gördüm; uzun zamandır aradığım sabah güneşine doğru parıldayan görkemli Nijer Nehri [işte tam karşımda durmaktadır]. Bu nehir Westminster'deki Thames nehri kadar genişti ve yavaşça doğuya doğru akıyordu.” (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 194)

Hikâye dilinde yazdığı eseri ile Park, Batı Afrika'daki günlük yaşamın bir Avrupalı gözünden ilk güncel tanımını vermiştir. Mandinka dilindeki kelimeler için bir sözlük oluşturması, coğrafyacı James Rennell'in coğrâfi keşifleri üzerine bir bölüm açması ve bir Afrikalı kadının şarkısını kaydetmesi gibi özgün detaylar ile eserini daha dikkat çekici hale getirmiştir.

Park, o zamanki Timbuktu sultanının adının Ebû İbrahim olduğunu kaydetmiş ve devlet erkânı ile sultanın muazzam bir zenginliğe sahip olduğundan bahsetmiştir. Bu zenginliğin şehrin yoğun bir ticaret merkezi olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Park'ın duyduklarına göre sultan çok sayıda eşe ve güzel giyimimli cariyeye sahiptir. Lüks içinde yaşayan sultan, devletin giderlerini ticaret vergileri ile karşılamaktaydı. (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 215)

Park'ın ifadelerinden anlaşılacağı üzere Timbuktu'da idareyi elinde bulunduran sultanın otoritesi tüm canlılığı ile devam etmektedir. Bir Avrupalı gözünden aktarılan bu bilgiler şehre dâir genel kanıların oluşmasını sağlamıştır. Ancak Park'ın şehri görmeden sâdece duyduklarını aktarması, Timbuktu'nun altınlarla dolu zengin bir şehir olduğu inancının beslenmesine sebep olmuştur. Böylelikle keşif mücâdelesi kaldığı yerden tüm hızı ile devam etmiştir.

Park'tan otuz yıl sonra bölgeye adım atan ve Timbuktu'da karşılaştığı gerçek manzarayı aktarmayan Laing, raporunda beklentileri besleyecek türden bir dil

kullanarak zaman kazanmaya çalışmış görünmektedir. Sömürgeler hususunda İngiliz-Fransız çekişmelerinin had safhada olduğu bu zaman diliminde⁷⁵, Laing'in asıl amacının 'Timbuktu'ya varan ilk Avrupalı seyyah' olarak şöhret elde etmek ve büyük ödülü kazanmak olduğunu düşündürmektedir. Çünkü bu dönemde Afrika içlerine gönderilen Avrupalı kâşifler, salt bir seyyah olarak gördüklerini aktarma pozisyonlarını aşındırmış, Timbuktu'nun zenginliklerine ulaşma uğruna farklı gâyelere hizmet eder olmuşlardır.

18. ve 19. yüzyılın başlarında yayımlanan çeşitli anlatılar tarafından Timbuktu miti körüklenmeye devam etmiştir. (Masonen, *The Negroland Revisited*, 2000, s. 207-211) Tüm söylentileri netliğe kavuşturan Caillié, Timbuktu'yu beklediği kadar büyük bulmadığını ifade etmiştir. Cenne'deki gibi Sudan'ın her yerinden gelen yabancılarla dolu bir kalabalıktan yoksun olduğuna işaret etmiştir. Ticaretinin malum şöhreti gibi kayda değer olmadığını söylemiştir. Timbuktu sokaklarında hasırların üzerinde oturan, birlikte sohbet eden ve kapıların önündeki gölgeliklerde uyuklayan siyâhîler gördüğünü ve her şeyin donuk bir görünüme sahip olduğunu belirtmiştir. (Caillié R. , 1830, s. 50)

Caillié'nin Timbuktu hakkındaki anlattıkları, onu 'beklentileri karşılayan' bir şehir olarak tanımlayan Laing'den çok farklıdır. Caillié, efsânevî altın şehir tasvirlerine karşın Timbuktu'yu küçük, önemsiz ve fakir bir şehir olarak betimlemiştir. (Masonen, *The Negroland Revisited*, 2000, s. 269-270)

Caillié şehre girerken yaşadığı heyecanı tarif etmenin mümkün olmadığını dile getirmiş, Sudan'ın merak konusu şehrini görme hayaline kavuştuğu için Tanrı'ya şükretmiştir. Ancak şehrin içine girdikçe büyük bir hayal kırıklığına uğradığını ifade etmiştir. (Caillié R. , 1830, s. 49) Avrupalıların efsânevî Timbuktu'sunu, çölde kurulmuş ve sıcaklığın yakıcı etkisinin hissedildiği sıradan bir yer olarak tasvir etmiştir. (Caillié R. , 1830, s. 50)

Caillié'nin aktardıklarına göre; Timbuktu üçgen biçiminde çok küçük bir şehirdir, çevresi 5 kilometre kadardır. Verimsiz toprakları sahip Timbuktu'nun ana geçim kaynağı ticarettir. Yerliler ticarete akıllı ve çalışkan insanlardır. Ticaret için şehre

⁷⁵ William B. Cohen, **Imperial Mirage: The Western Sudan In French Thought And Action**, Journal of the Historical Society of Nigeria, 1974, sf. 425.

gelip yerleşen çok fazla yabancı bulunmaktadır. En çok ticareti yapılan mal tuzdur. Ticareti yapılan mallardan Avrupa'dan getirilenler de vardır. Ticarî mallar genellikle kervanlarla veya teknelerle getirilmektedir. (Caillié R. , 1830, s. 56-57)

Şehirdeki binalar genellikle tek katlıdır, toplam yedi tane câmisi vardır ve minareleri tuğladandır. Hava uyutmayacak kadar sıcaktır ve rüzgâr yoktur bu da şehirde yoğun bir atalet atmosferine sebep olmaktadır. (Caillié R. , 1830, s. 50) Ancak insanlar çok sıcakkanlı ve yardımseverlerdir. (Caillié R. , 1830, s. 52, 61)

Caillié'nin eserinde diğer Avrupalı seyyahlara kıyasla daha objektif bir dil kullandığı görülmektedir. Seyyahların dilindeki farklılıkların ana sebepleri; sahip oldukları amaç ve bakış açıları ile yolculuğa çıktıkları zaman ve şartlarıdır. Mesela Park'ın üslûbuna negatif olarak yansıyan lokasyon zahmetini Caillié çekmemiştir. Çünkü Caillié, Park'ın deneyimlediği ve hakkında fikir verdiği istikamete vâkıf olarak yola çıkmıştır. (Cohen, 1974, s. 423)

Şekil 3. 5: René Caillié Timbuktu'da (1828)⁷⁶

(Caillié, sf. 74)

⁷⁶ Arap kıyafetleri içinde oturan Caillié, elinde Kuran'dan aldığı notları tutuyor. Bkz. Caillié, sf. 74.

Kendini Müslüman bir Arap olarak tanıtan Caillié, diğer seyyahlardan farklı olarak uyguladığı bu metod sâyesinde yeni bir dil ve din ile hemhâl olmuş, yerli halkın zihin dünyasına hâkim olacak düzeye gelmiştir. Böylelikle Afrika insanını daha anlaşılır bularak onlara yakınlaşmış, Park kadar dışlayıcı ve zâlim bir pozisyonda olmamıştır. Mesela Caillié, Park'ı öldüren barbarların Müslüman olduklarını aktarmış ancak “‘muhakkak dinlerine düşkün Müslümanlar değiller” yorumunda bulunmayı da ihmal etmemiştir. (Caillié R. , 1830, s. 69)

Park için ise Timbuktu yolculuğu her anlamda çok zahmetli olmuştur. Onun hem Afrika içlerindeki ilk beyaz adam olması hem de kendisinin de sıklıkla dile getirdiği gibi inancına bağlı koyu bir Hıristiyan olması (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 244) sebebiyle Park, çok savunmacı ve saldırgan bir kişiliğe dönüşmüştür. Bu da ister istemez eserinin objektifliği ve sıhhati hususlarında soru işaretleri doğurmuştur.

İki seyyahın da amacı öncelikle Timbuktu'daki zenginliğe kavuşmaktır. Ancak Caillié'nin Park'tan farklı olarak, kendi döneminde bâriz olarak ortaya çıkan İngiliz-Fransız rekabetinde ülkesine kazandırmak istediği şöhreti de düşündüğü anlaşılmaktadır. (Cohen, 1974, s. 430) Caillié, Laing'ten farklı olarak ise herhangi bir derneğe bağlı olmadan hareket ettiği için türlü baskılardan kurtulmuş, gördüklerini istediği şekilde anlatabilmiştir. Laing gibi zaman kazanmaya çalışmasına ve farklı bir dil kullanmasına gerek kalmamıştır.

Caillie Timbuktu'nun hükümdarının Osman isimli zengin bir tâcir olduğunu aktarmıştır. Sultanın atalarından kalan büyük mîrasın vârisi olduğunu ifade etmiştir. Caillié, teni ‘kapkara’ olan⁷⁷ bu sultanın kendisi ile yakından ilgilendiğini ve çok sıcak davrandığını söylemiştir. Caillié'nin aktardığına göre sultanın Faslıları gibi Avrupa üretimi kumaşlardan yapılan kıyafetleri vardır, kırmızı bir başlıklı takmakta ve terlikleri Avrupalıların sabah giydikleri terliklere benzemektedir. Ayrıca sultanın çok sık câmiye giden dindar bir insan olduğunu da belirtmiştir. (Caillié R. , 1830, s. 53)

Caillié'nin ifadelerinden anlaşılacağı üzere Timbuktu, ticaretin kendi düzeylerinde aktif olarak yapıldığı ve saygı duyulan bir sultanın bulunduğu küçük bir şehirdir. Bu bilgiler bir Avrupalı gözünden bakıldığında çok ayırt edici

⁷⁷ Caillié, sf. 54.

bulunmamaktadır. Caillié'nin şehre dâir aktardıkları, asıl maksadına kavuşamamış bir meraklının merakının sönmesi üzerine zahmetle sarf ettiği hakikatler olarak görülebilir. Altının yokluğu Timbuktu'yu Avrupalılar nezdinde bir hiçe dönüştürse de, bu bilgilerin neticesinde şehre dâir gizem çözülmüş olmaktadır. Böylelikle Afrika Birliği kurucusu Banks'in Timbuktu'nun keşfinde 'tek amacımız' olarak ifade ettiği 'insanî bilgi birikiminde genişleme' (Beaufoy, 1790, s. 8-11) amacına ulaşmış bulunmaktadır.

3. Timbuktu Kadını

İbn Battûta'nın Batı Afrika'da dikkat çektiği hususlardan biri de kadının konumudur. Beklentisinin dışında fazlaca ihtimam gören kadınlar toplumda baskın karakterler olarak varlıklarını kabul ettirmişlerdir. İbn Battûta Mali ülkesinde kadınların emsalsiz güzellikte olduğunu söylemiş ve erkeklerin kadınları kıskanma gibi bir belirti göstermediklerini hayret ile ifade etmiştir. Kadınların erkeklere kıyasla daha fazla saygı gördüklerini ifade eden İbn Battûta, örnek olarak soy hususunu vermiştir. İnsanların soyun babadan devam ettiğine dâir bir iddiaları yoktur. Aksine soyun anne tarafından devam ettiğini kabul etmektedirler. Aynı zamanda mîrasçı olabilecek kişiler babanın oğulları değil, kız kardeşin oğullarıdır. İbn Battûta bu durumları kadının toplumdaki baskın yeri ile ilişkilendirmiş ve şaşkınlığını açığını vurmuştur. (Battûta, 1981, s. 800)

Kadınların çok rahat davranabildiklerini söyleyen İbn Battûta, kocalarına rağmen erkek arkadaş edinip onların evine yalnız olarak girebildiklerini ve hatta baş başa yolculuğa çıkabildiklerini aktarmıştır. İbn Battûta bu konuda Iyvallaten'de karşılaştığı bir hâdiseyi paylaşmıştır. Bir gün şehirdeki kadı efendinin evine gitmiştir ve içeride onu genç ve güzel bir kadınla bulmuştur. Bu duruma şaşırdığını farkedene kadın İbn Battûta'ya gülerek onların sâdece ahabap olduklarını söylemiştir. Seyahatnâmesinde İbn Battûta, bu adamın hacca gitmiş olan bir kadı olduğunu ekleyerek onu ayıpladığını ifade etmiştir. (Battûta, 1981, s. 777) Ayıpladığı bir diğer husus da kadınların sultanın yanına girerken tüm giysilerini çıkarmalarıdır. (Battûta, 1981, s. 790) Bu durumları çok garipseyen İbn Battûta bu gelenekleri İslâmî açıdan doğru bulmadığını belirterek

eleştirmiştir. Halkın namaz konusunda ciddî bir hassâsiyeti olsa da diğer konulardaki İslâm dışı alışkanlıklarını doğru bulmadığını ifade etmiştir.

İbn Battûta'nın kadına dâir aktarımlarındaki tepkisel yaklaşımı derin fıkıh bilgisi ile ilişkili olmasının yanı sıra, âşinâ olduğu gelenek ile de irtibatlandırılabilir. Kadının toplumda baskın olması, sosyalleşmede sınır tanımaması ve mîras konusunda erkeğin önüne geçmiş olması gibi hususlar İbn Battûta'yı hayret içinde bırakmış, zaman zaman çok sınırlendirmiştir. (Battûta, 1981, s. 778) Batı Afrika içlerinde kadının baskın olma durumu bölgenin bir gerçeğidir. Bu durumun altında yatan sebep ise Berberîlerin anaerkil toplum yapısı olarak gösterilebilir. (Yıldız, 1992) Daha önce zikrettiğimiz gibi bölge sâkinleri olan Tevarikler, Berberî Sanhâce kabilesinin bir koludur. Kuşkusuz Berberîler göç ettikleri yerleşim yerlerinin kültürünü şekillendirmiştir. İbn Battûta ise Kuzey Afrika'da ataerkilliğe âşinâ olarak yetişmiştir. Bu vaziyet onun farklı bir erk ve ilişki ağına şâhit olduğu beldeleri garipseyeceğini düşündürebilir. Ancak İslâmî hassâsiyeti yüksek olan İbn Battûta adâlet mevzû bahis olduğunda kadınların hakkının yenmemesi gerektiğine de özellikle dikkat çekmiştir. Örneğin kendi ülkesinin hükümdarını anlattığı bölümde, sultanının halkın şikayetlerini dinleme gününde kadınlara öncelik vermesini överek anlatmıştır. (Battûta, 1981, s. 760)

Kadının konumu hakkında el-Vezzân da benzer ifadelerle yer vermektedir. Timbuktu'da hizmetçi kadınlar hariç tüm kadınların tesettüre önem verdiklerini ve yüzlerini peçe ile örttüklerini aktarmıştır. (Vezzân, 1983, s. 166) el-Vezzân, Timbuktu'daki kadınların istedikleri takdirde ticaret yapabildiklerini ifade ederek özgürlük alanlarına işaret etmiştir. Müslüman bir Arap olan el-Vezzân'nın genel olarak İbn Battûta'ya nazaran daha yorumdan uzak, tasvîrî ve sâde bir dil kullandığı görülmektedir. Farklı yüzyıllarda Timbuktu'da bulunan bu iki Müslüman seyyahın mizaçları gibi misyonları da farklıdır. Diplomatlık görevini icrâ etmek üzere Timbuktu'ya varan el-Vezzân, şehre daha çok açıısından ele alarak bilgi aktarımı maksatlı, resmî bir dil kullanmıştır. Bu açıdan el-Vezzân'ın kültürel hususlara şahsî bir yerden tepkisel yaklaşması İbn Battûta kadar beklenemez. Bu yüzden el-Vezzân kadın konusunda da gördüklerini aktarmakla yetinmiştir.

Bölgeye varmış olan üçüncü seyyah Mungo Park da Afrika içlerindeki kadınlara dâir detaylar vermiştir. Aktarmış olduğu hâdiseye göre Park, Timbuktu'ya gitmek üzere yola devam ederken Segu şehrine varmıştır. Burada yabancı olduğu için kimse

onu evine almak istememiş, soğukta ve vahşî hayvanların içinde kalmıştır. Ancak bir yaşlı kadın onu farkederek evine davet etmiş ve sıcak yemek ile yatacak yer vermiştir. Evde kadının kızları pamuk eğirirken Park için koro halinde bir şarkı söylemişlerdir.

“Rüzgâr şiddetle esti ve yağmur yağdı.
Zavallı beyaz adam, bitkin ve yorgun,
Geldi ve ağacımızın altına oturdu.
Acıyalım beyaz adama!
Ona yemek verecek bir anası da yok karısı da.”⁷⁸

Park, Afrika içlerindeki tecrübelerine dayanarak insanlara karşı beklentisini çok düşük tutmuştur. Ancak bu şarkıdan çok etkilendiğini ifade ederek kadınların toplumda özellikle fark yarattığına işaret etmiştir. Park, karşılaştığı her kadının ona çok iyiliksever ve şefkatli davrandığını aktarmıştır. (Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, 1799, s. 263)

Caillié’nin seyahatnâmesinde de kadınların konumu dikkat çekici bir şekilde anlatılmıştır. Fas’tan sonra Timbuktu’ya gitmiş olan Caillié bu iki İslâm toprağını karşılaştırma imkânı bulmuştur. Aktardığına göre Fas’taki kadınların aksine Timbuktu’daki kadınlar peçe ile örtünmemektedirler. İki yüzyıl önce el-Vezzân’ın kaydettiklerine bakıldığında ise aradan geçen zaman neticesinde örtünme hususunda bir değişim yaşanmış olduğu görülmektedir.

⁷⁸ Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, sf. 198.

Şekil 3. 6: René Caillié'nin Timbuktulu kadın çizimi (1828)

(Caillié, sf. 61)

Caillié'nin kadınlar hususunda aktardıklarına bakıldığında, Timbuktulu kadınlar istedikleri zaman istedikleri kişi ile görüşebilmekte ve (Caillié R. , 1830, s. 61) rahatlıkla ticaret yapabilmektedirler. (Caillié R. , 1830, s. 57) Bu anlatılardan yola çıkıldığında Timbaktu'daki kadınların Arap ülkelerindeki kadınlara kıyasla dışa dönük ve sosyal bir yaşam biçimine sahip olmaları; genel karakterleri ve toplumda yerleşik olan baskın konumları ile ifade edilebilir.

4. Timbaktu'da İlim Hayatı

İbn Battûta, Batı Afrika'daki tecrübelerine dayanarak siyâhîlerin hoşuna giden özelliklerini sayarken onların Kuran-ı Kerim'i çokça okuduklarını belirtmiş ve ilmî hassâsiyetlerinin âzamî derecede olduğunu altını çizmiştir. Siyâhîlerin Kuran-ı Kerim'i ezberlemeye çocuk yaşta başladıklarını ve günlük ezberini yapmayan çocukların ayaklarını zincirlediklerini gördüğünü söylemiştir. (Battûta, 1981, s. 790) Eğitimli olan kadın hizmetlilerin asla satılmadığını, satılsa bile onlara çok yüksek fiyatlar biçildiğini aktarmıştır. (Battûta, 1981, s. 799)

Hasan el-Vezzân'ın da tecrübe ettiğine göre Timbuktu'da ilim çok kıymet verilen bir hâdisedir. el-Vezzân'ın aktardığına göre sultanın hazînesinden yüksek maaş alan çok iyi doktorlar, vâizler, kadılar ve âlimler vardır. Âlimlerin bilhassa önemsendiğini bildiren el-Vezzân, şehirde ilmî faaliyetler noktasındaki hassâsiyeti belirtmiştir. Timbuktu'daki el yazmalarının herhangi bir maldan daha fazla paraya satıldığını ve Kuzey Afrika ile ticaretinin yapıldığını aktarmıştır. Çok çeşitli konularda derinlikli çalışmalar olan bu el yazmalarının âzamî ilgi gördüğünü söylemiştir. (Vezzân, 1983, s. 167)

Mungo Park da şehirdeki el yazmaları ticaretinin varlığına dikkat çekerek bölgedeki aktif ilim faaliyetlerine işaret etmiştir. Park, Timbuktu'ya varma niyetiyle çıktığı yolculuğunda Kamalia şehrine uğramış ve burada geçirdiği süre zarfında gözlemlediklerini paylaşmıştır. Aktardığı bilgilerde özellikle Batı Afrika'daki yerleşik ilim geleneğinden bahseden Park, halkın elinde birçok el yazması bulunduğunu kaydetmiştir.

Park'ın Kamalia'da tanışmış olduğu Fankooma isimli âlimden duyduğuna göre siyâhîler birçok kıymetli esere sahiptir. Sâdece İslâmî metinlere değil, Tevrat ve Zebûr gibi eserlerin nâdir kopyalarına da sahiplerdir. Fankooma medreselerinde verilen eğitim için el yazmalarını kullandıklarını ve sene sonu yapılan sınavları bu metinlerden hazırladıklarını söylemiştir. Bu zorlu sınavları geçen öğrencilere diploma (şahâdetnâme) verdiklerini aktarmıştır. (Park, Travels in the Interior Districts of Africa, 1799, s. 313-314) Çocukların okumasına ciddî önem verildiğini ve halkın kültür seviyesinin yüksek olduğunu ifade eden Park, 18.yüzyıl Batı Afrika'sında eğitimin çok teşvik edilen bir husus olduğuna dikkat çekmiştir.

Şekil 3. 7: Félix Dubois'in⁷⁹ Timbuktu'da bir öğretmen ve talebe çizimi (1894)

(Dubois, **Timbuctoo The Mysterious**, sf. 293)

Caillié de seyahatnâmesinde insanların çokça Kuran'ı Kerim okuduğunu belirtmiştir. (Caillié R. , 1830, s. 74) El yazmaları özelinde bir başlık açmamıştır. Ancak Timbuktu'da ticareti yapılan mallar arasında 'kağıt'ı da saymaktadır ve bunlarla şehirdeki el yazmalarına referans verdiği anlaşılabılır. (Caillié R. , 1830, s. 51)

Timbuktu'daki el yazmaları konusunda ayrıca durulacaktır.

5. Timbuktu'da Köle ve Kölelik

Kölelik Afrika'nın yüzyıllarca vazgeçilemeyen acı bir gerçeği olmuştur. Bu çalışmada mürâcaat ettiğimiz seyahatnâmelerde de kölelerin varlığından sıklıkla bahsedilmektedir. Kimi seyyah bu konuda indî kanaatlerini serdederlerken, kimi sâdece vaziyeti beyan etmiştir.

⁷⁹ 1894 yılında Timbuktu'ya varan bir gazeteci kâşiftir.

Örneğin İbn Battûta köleliği sâdece toplumsal bir gerçeklik olarak zikretmiştir. Birçok şehirde refah içinde yaşayan halkın kölelerinin çokluğu ile övündüğü bilgisini vermiştir. Ayrıca halkın eğitilmiş olan cariyeleri diğerlerinden ayırarak kıymet gösterdiklerini aktarmıştır. (Battûta, 1981, s. 799)

el-Vezzân da Timbuktu'da büyük bir köle ticareti olduğunu aktarmış, Afrika içlerinde çok yaygın bir mefhum olduğunu dile getirmiştir. (Vezzân, 1983, s. 166) Örnek olarak on beş ya da yirmi kölenin bir at fiyatına karşılık geldiği beldelerin mevcûdiyetini belirtmiştir. (Vezzân, 1983, s. 176) el-Vezzân'ın bu konuda eleştirel bir tutum takınmadığı, ancak kölelerin zor şartlarda bulunması vaziyetine üzüldüğü görülmektedir. (Vezzân, 1983, s. 175) Kölelik hususundaki farkındalık, sonraki yüzyıllarda mevzûnun insânî boyutunun gündeme getirilmesi ile oluşmuştur. İbn Battûta ve el-Vezzân'ın yaşadığı zamanlarda ise kölelik alışlagelmiş dramatik bir gerçektir. Ancak henüz eleştiri odağında ön plana çıkarılmamıştır. Bu konunun ciddiyetle tartışılmaya başlandığı 18. ve 19. yüzyıllarda ise Avrupalı seyyahlar için bu konuda görüş bildirmemek okları üzerine çekmeyi beraberinde getirmiştir.

Seyahatnâmesinde aktardığı bir anekdota göre Park, Kamalia şehrinden bir köle kervanına katılarak ayrılmıştır. Köle ticaretine şahit olmuş biri olarak konuya dâir yaptığı sâde yorumlardan dolayı eleştirilmiştir. 18.yüzyılın aktif bir siyâsî problemi olan köleliğin kaldırılması hususunda 'bilge ve değerli kişilerin umduğu gibi kapsamlı bir fayda sağlamayacağını' (Park, Travels in the Interior Districts of Africa, 1799, s. 298) ifade ederek duyarsız bir tavır takındığını ortaya koymuştur. Bu yerleşik sosyal fâciayı olağan bir şekilde sunabiliyor olması da okuyucularını rahatsız etmiştir.

Alexandre Gordon Laing ise kölelik hususunda ortaya koyduğu çabalar ile dikkat çeken bir binbaşıdır. Laing'in Timbuktu için kâşif olarak seçilmesinde onun daha önceki Afrika yolculuğu bir başka ifade ile deneyimi etkili olmuştur. 1822 yılında vali Sir Charles MacCarthy tarafından Mandingo ülkesine gönderilmiş, ticaretin canlanması ve bölgedeki köle ticaretini ortadan kaldırılması için ciddi çabalar göstermiştir. 1823 ve 1824 yıllarında köleliğin bitirilmesi için yapılan Aşanti savaşında da aktif olarak rol almıştır. (Britannica, 1911, s. 83)

Laing'in köleliğe karşı mücâdelesini Avrupalı bakış açısından Afrika'ya barış ve huzur götürme (pasificaiton) olarak temsil edilmiştir. Ancak Afrika içlerine yapılan keşiflerin ana gâyesinin ne olduğu konusu bir kavram karmaşasına maruz kalmış

durumdadır. Buradaki pasifize etmekten maksadın kolonize etmek olup olmadığı tartışılmaktadır. (Plange, 1984, s. 29) İki kavramı da kendi bağlamında değerlendirmek gerekir. Afrika içlerinde yapılan keşif yolculukları maddî kazanç niyeti ile başladığından dolayı ‘kolonizasyon’ fikri yadsınamaz bir gerçektir. Bu topraklarda köleliğin bitirilme düşüncesi (pasification) ise, insânî bir yerden samimiyetle sunulsa da temel sebep olarak gösterilmek için yeterli değildir. Laing ise Afrika içlerine yönelik belirlenen iki misyonunun da pratiğe geçirilmesinde canlı bir örnek olarak sunulmuş, keşiflerin artırılmasında ve köleliğin bitirilmesinde teşvik edici bir pozisyona sahip olmuştur. Laing, Timbuktu yolculuğundan sonra yurduna dönüp bir seyahatnâme kaleme alamamıştır. Ancak şayet başarsa idi bu sosyal fâcia hakkında notlar düşeceğini söylemek mümkündür.

Caillié ise seyahatnâmesinde Timbuktu’daki kölelere has bir başlık açmıştır ve kölelerin durumlarını tasvir eden açıklamalarda bulunmuştur. Sâdece aktarmakla yetindiği bilgilere göre Timbuktu’daki tâcirler genellikle zengindirler ve çok sayıda köleye sahiptirler. Caillié, kadın ve erkek birçok köle gördüğünü aktarmıştır ve onların genelde işe başlamadan önce kısa danslar ederek kendilerini eğlendirdiklerini ve dâima çok neşeli olduklarını söylemiştir. (Caillié R. , 1830, s. 58) Ayrıca bir köle pazarında denk geldiği cariyelerin umarsızca güldüklerini ve satın alınmaktan dolayı hiç utanmadıklarını aktarmıştır. Caillié sâdece alınıp satılmak için yaşadıklarını sanan bu insanların varoluş doğasından bîhaber olduklarını söylemiştir. (Caillié R. , 1830, s. 63)

Caillié de Park gibi köleliğin kaldırılması meselesinde net bir tepki ortaya koymamıştır. İnsanların içinde bulundukları sistemi yadırgamadan yaşadıklarına dikkat çekmiş, bu durumun onların gerçeği haline geldiğini ifade etmiştir. Caillié’nin aktardıkları, onun odak noktasının ‘altın’ olduğunu anımsatmakta ve diğer meselelere fazlaca bir tepki göstermediğini düşündürmektedir.

19. yüzyıl boyunca Batı Afrika’da kolonizasyon faaliyetlerinde bulunan Fransızlar için köleliğin kaldırılması bu bölgeyi ‘ihyâ etme’ adına hedeflenenler arasındadır. Ancak aktarıldığına göre köleliğin kaldırılmasını zor kılan temel etken öncelikle yerlilerin bu değişimi istememesidir. (Martin A. Klein, 2013, s. 77) Afrika seyahati sırasında Laing de köle ticaretinin yerleşikliğine dikkat çekmiş, Afrikalı annelerin çocuklarının satın alınmamasından dolayı feryat ettiklerini kaydetmiştir. (Laing, 1825, s. 106)

C. Timbuktu'nun Siyâsî ve İlim Târihi'ne Dâir

Bilâdüssûdan bölgesinin târihi hakkında bilgi veren üç temel kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar Mahmûd b. Hâc el-Mütevekkil Kâ'ti'nin *Târîhu'l-Fettâş*'ı, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin *Tezkiretü'n-nisyân*'ı ve Sa'dî'nin *Târîhu's-Sûdân*'ıdır. (Kavas, "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah", 2008, s. 403) Caillié'den sonra Timbuktu'ya varmış olan Alman kâşif Heinrich Barth⁸⁰, seyahati sırasında bölgeye dâir bu nâdir eserlerden biri olan *Târîhu's-Sûdân*'ı bulmuştur.

Târîhu's-Sûdân, insanlık târihinin bu bilinmeyen topraklarına ışık tutarak Avrupalılar nezdinde çok önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Özellikle coğrafi konum hususundaki eksikliklerin tamamlanması adına büyük bir kıymet taşımıştır. Timbuktu özelinde de seyyahlar tarafından parça parça elde edilen bilgilere nazaran Avrupalılara doyurucu bir bilgi sunmuştur. *Târîhu's-Sûdân* ile gün yüzüne çıkan diğer bir durum ise Afrika içlerinde bir devletleşme geleneğinin bulunduğunu ve bunun da çok eskilere dayandığı gerçeğini ortaya koymasıdır.

Barth, Timbuktu'nun siyâsî târihi üzerine detaylı bilgiler içeren bu eserden çıkardığı notları çöldeki yolcuğunu zorlukla tamamladıktan bir yıl sonra Avrupa'ya ulaştırabilmiştir. Eserin, bir kısmı Arap edebiyatı uzmanı Christian Ralfs tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. Tamamı ise Octave Houdas tarafından tahkik edilmiş ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. (Kavas, "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah", 2008, s. 403)

Barth, *Târîhu's-Sûdân*'ın Timbuktulu âlim Ahmed Bâbâ tarafından kaleme alındığını söyleyerek yanlış bir bilgi aktarımında bulunmuştur. (Barth, 1858, s. 112) Eserin müellifi Timbuktulu bir târihçi olan Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî'dir. 1596 yılında Timbuktu'da doğan Sa'dî, devrinin tanınmış ilim adamlarından dersler almıştır. 1627 yılında Cenne'deki Sankore Câmii'ne imam olarak atanmış, on yıl sonra Timbuktu'ya dönerek imamlık yapmaya devam etmiştir.

Bölgede başlayan Fas işgali neticesinde Osmanlı eyalet sistemi örnek alınarak Timbuktu paşalığı kurulmuştur. Mağripli paşaların zulmü ile anılan bu dönemde Sa'dî, Fas adına kâtiplik görevini yürütmeye başlamıştır. Ölümüne kadar kâtiplik yaparak Fas'a hizmet eden Sa'dî bu görevinden dolayı ciddi eleştiriler almıştır. Ancak bölgeye

⁸⁰ 1853 yılında Timbuktu'ya varmıştır.

derinlikli ışık tutan *Târîhu's-Sûdân* isimli eserini kaleme alması Sa'dî'nin mühim bir konum elde etmesini sağlamıştır. Sa'dî eserinde genel olarak 15. ve 17. yüzyıllar arasında Timbuktu ile civar şehirlerin târihini ele almıştır ve 1656 yılında kitabını tamamlamıştır. (Kavas, "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah", 2008, s. 403)

Târîhu's-Sûdân, Songay sultanlarının listesi ile başlamaktadır. Kronolojik bir anlatım biçimi tercih eden Sa'dî, bölgede kurulan ilk hanedanlığın Zua Hanedanlığı olduğunu aktarmış ve kuruluşuna dâir efsâneler ile metnini zenginleştirmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 2-5) (Hunwick J. , 1999, s. 3-6)

Sa'dî, eserinin bir bölümünü Timbuktu'nun kuruluşuna ayırmıştır. Sa'dî şehirdeki ilk yerleşimin 12.yüzyılda Tevârik halkının bölgeye gelmesi ile gerçekleştiğini ifade etmiştir. Sa'dî'nin aktardığına göre bölge hakkında meşhur bir hikâye vardır. Bu hikâyede anlatıldığı şekliyle; Tevârikler, yazın sürülerini otlatmak amacıyla Nijer Nehri kenarına gelip çadır kurarlarmış. Tevâriklerin hâkimiyetinde olan bu bölge zamanla ticarî bir kavşağa dönüşmüş. Burada yaşayan Büktü isimli bir kadın, tâcirlerin emanetlerini bıraktığı kişi haline gelmiş ve onun ismi şehrin ismi olarak anılır olmuş. Yerli ve yabancı tâcirlerin gelip yerleşmeleri neticesinde şehir gelişmeye başlamış. (es-Sa'dî, 1964, s. 21)

Sa'dî Timbuktu'nun târihsel kökenini hicretin beşinci yüzyılının sonuna yerleştirmiştir. Çünkü İbn Battûta 754 (1353) yılında Timbuktu'yu ziyaret edene kadar Arap kaynaklarında şehirden hiç bahsedilmemiştir. İbn Battûta Timbuktu'ya vardığında, şehir yarım yüzyıldır olduğu gibi Mali İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındadır ve sultanı Mense Süleyman'dır. (Battûta, 1981, s. 1289)

Sa'dî'nin aktardığına göre, Batı Sudan'da bulunan kadim Gana İmparatorluğu, Mali İmparatorluğu tarafından yıkılmıştır. Bölgeyi ele geçiren Mali İmparatorluğu zamanla hâkimiyet alanını çok genişletmiştir. Mali hükümdarı Mense Mûsâ Timbuktu'yu sınırlarına dahil etmiş ve şehrin asıl gelişimi onun zamanında olmuştur. (es-Sa'dî, 1964, s. 7-9)

Timbuktu'nun zenginliğine dâir ilk rivayetler Mense Mûsâ vesilesi ile oluşmuştur. Sa'dî'nin verdiği bilgiye göre çok adil, cömert ve dindar olan Mense Mûsâ, 1324 yılında hac yolculuğuna çıkmıştır. Haccını edâ ettikten sonra Kahire yoluyla geri dönmüştür. Mense Mûsâ dönüş yolunda zenginliğini öyle bir sergilemiştir ki kaynaklarda hayranlıkla anlatılmıştır. (es-Sa'dî, 1964, s. 12-16) (Kâ'ti, 1964, s. 55-64)

Yolculuğu esnasında 500 kölesi olduğu, her birinin 500 miskal altın bulundurduğu ve develerin altın tozu taşıdığı aktarılmıştır. Mûsâ, Mısır'da iken sultana 50 bin dinar altın hediye etmiş, Mekke ve Medine'de ise 20 bin dinar sadaka çıkarmıştır. (es-Sa'dî, 1964, s. 9-10) Aktarıldığına göre Mense Mûsâ'nın kafilesindeki Malililer Kahire pazarında yüklü alışverişler yapmışlar ve altın fiyatlarında yüksek değerde devalüasyona sebep olmuşlardır. Mısır ekonomisi yıllarca bu zarar ile mücâdele etmek durumunda kalmıştır. (Oliver & Atmore, 2001, s. 64)

Bu olaylar neticesinde Mali İmparatorluğu hakkındaki süslü efsâneler giderek yayılmıştır. O zamanlar Kahire'de bulunan tâcirler duydukları zenginlik hikâyelerini Akdeniz boyunca Avrupalılara aktarmışlardır. Harita bilimciler Mense Mûsâ'yı 'Rex Melly'⁸¹ olarak isimlendirmiş ve Batı Afrika'nın ortasındaki tahtına kurulmuş siyah bir monark olduğunu ifade etmişlerdir. (Smith, 1985, s. 13) Bu haritalardan en meşhuru 1375 yılında Fransa kralı 5.Charles için hazırlanmış olan Katalan haritasıdır. (Hunwick J. , 1999, s. lvi) Bu haritada Mûsâ, Timbuktu'nun bulunduğu yere konumlandırılan siyâhî adam figürü ile altın şehrin sahibi olarak takdim edilmiştir. Bu takdim Avrupalıların aklına kazınmıştır ve onunla ilgili mitin oluşmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Mûsâ, hac yolculuğu dönüşü Gao'dan sonra fetihlerini batıya doğru kaydırmış ve Timbuktu'yu 1329 yılında ele geçirmiştir. Böylece Timbuktu'yu fetheden ilk hükümdar olmuş ve şehrin gelişimine ciddî ivme kazandırmıştır. Mûsâ, Mekke'de iken tanıştığı ve yanına aldığı Endülüslü şair ve mimar Ebû İshak İbrâhim es-Sâhilî el-Gırnâtî'ye Timbuktu'da kendisi için Madugu sarayını inşa etmesini istemiştir. Sarayın yanı sıra meşhur Cingareybir Câmii'ni de ona inşâ ettirmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 8) (Hunwick J. , 1999, s. lvi)

⁸¹ Latince Mali Kralı.

Şekil 3. 8: Cingareybir Câmii

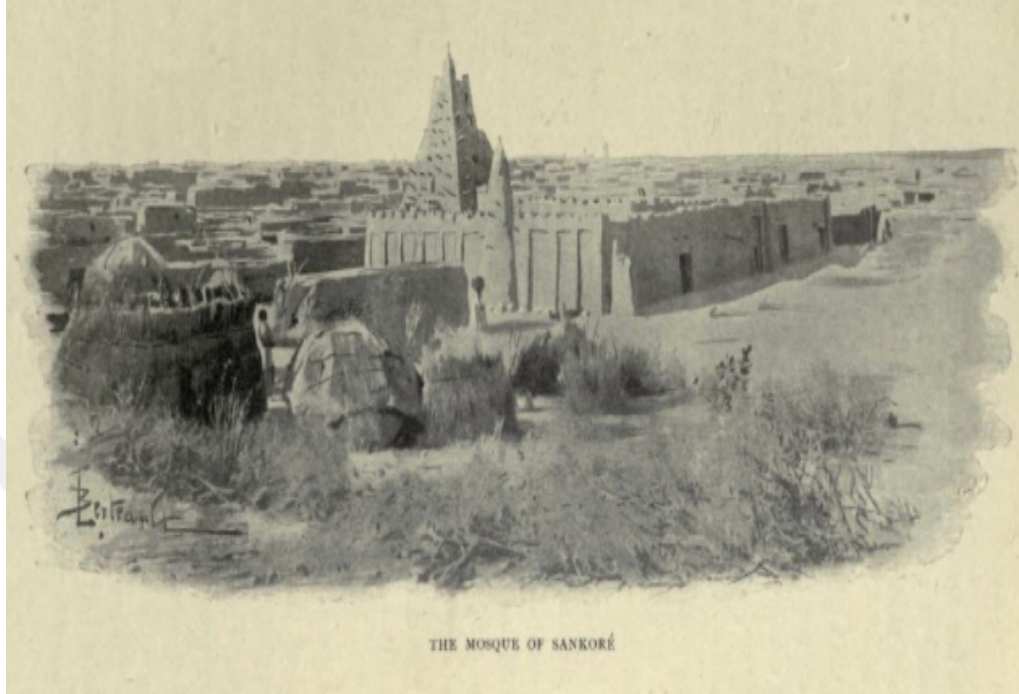

(Kavas, “Tinbüktü (Timbüktü)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, c.41 sf. 191)

Yüzyıl boyunca Mûsa ve halefleri Timbuktu’yu yönetmişlerdir. (es-Sa’dî, 1964, s. 8) 1430 yılına kadar Mali İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altında kalan Timbuktu, ilmî açıdan da çok gelişmiştir. Fas ve Mısır’dan birçok âlim onun döneminde Timbuktu’ya gelip yerleşmiştir. Mûsa’dan sonra sultan olan Mense Süleyman zamanında da şehrin gelişimi ivme kazanmıştır.

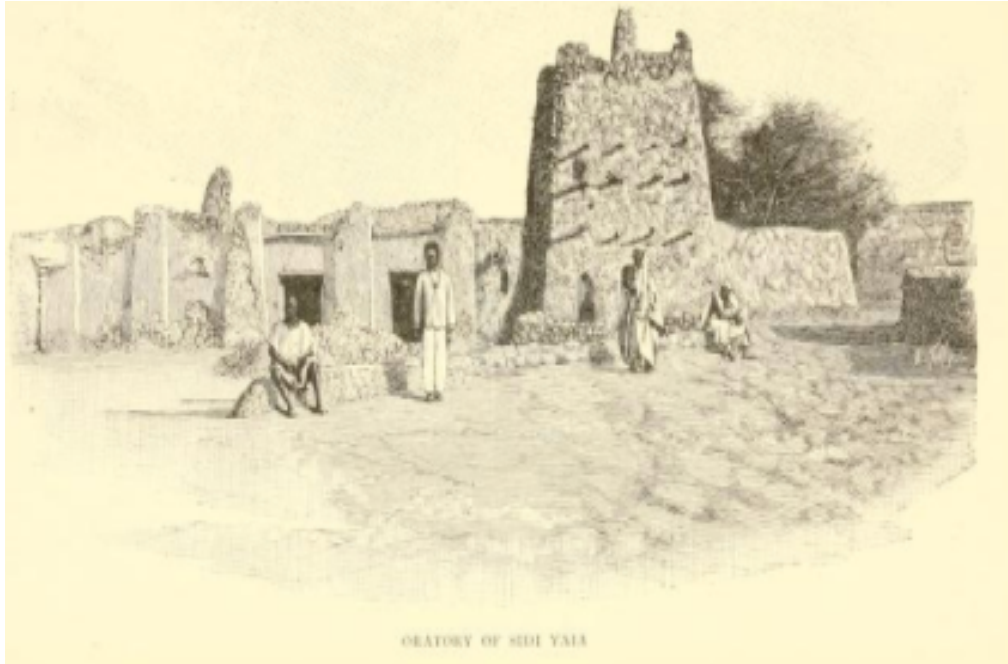
Özellikle ilmî gelişmelerin hız kazandığı bu dönemde yapılan iki câmii önem arz etmektedir. Bu câmiilerin ilki yaşlı bir kadın tarafından yapılan Sankore Câmii’dir. İlmi faaliyetlerin merkezi olan bu câmi yetiştirdiği âlimlerin fazlalığından dolayı Timbuktu Üniversitesi olarak da anılmaktadır. Diğer 14. yüzyılın sonlarına doğru Şeyh el-Muhtâr Hamâhullah tarafından Sîdî Yahyâ et-Tâdilissî adına yaptırılan Sîdî Yahyâ (Muhammed Naddah) Câmii’dir. (es-Sa’dî, 1964, s. 23) (Hunwick J. , 1999, s. lix)

Şekil 3. 9: Sankore Câmii'si

(Dubois, sf. 279)

Şekil 3. 10: Sîdî Yahyâ Câmii

(Dubois, sf. 311)

15.yüzyılda Mali İmparatorluğu'nun gücü zayıflamaya başlamış, Timbuktu nispeten özerk hale gelmiştir. Şehirde baskın kabile konumunda olan Tevârikler 1430 yılında yönetimlerini îlân etmişlerdir. Tevârikler'in lideri Sultan Akil kırk yıl boyunca Timbuktu'ya hâkim olmuştur. (es-Sa'dî, 1964, s. 9) Akil, Songay sultanı Sünnî Ali Ber'in yükseldiği 1468 yılına kadar şehri yönetmiştir. Sünnî Ali ise 1468-1492 yılları arasında tahta oturmuştur. (Kavas, "Tinbüktü", 2012, s. 190)

Sa'dî, eserinde Sünnî Ali'nin başa gelişinin hikâyesini aktarmıştır. Ona göre Mali İmparatorluğu'na hizmet eden Songaylı iki üvey kardeş Ali Kulun ve Selman Nari, kendi topraklarının bağımsızlığını kazanmak istemişlerdir. Zekice bir plan hazırlayan Ali Kulun, kardeşinin de yardımı ile Mali askerlerinin telefine sebep olmuş ve neticede kendi halkını Mali boyunduruğundan kurtarmıştır. (es-Sa'dî, 1964, s. 5-6) 'Sünnî' ünvanını alarak başa geçen Ali Kulun yirmi dört yıl boyunca Timbuktu'yu yönetmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 22)

Sa'dî, Sünnî Ali'nin zâlimliği ile meşhur olduğunu aktarmıştır. Onun Timbuktu âlimlere baskılar uygulayan çok zâlim biri olduğunu ifade etmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 6) Birçok âlim ve tâcir onun yüzünden Timbuktu'yu terk etmek zorunda kalmış, şehir ekonomik ve ilmî anlamda gerilemeye başlamıştır.

Sünnî Ali'nin vefatından sonra başa geçen oğlu Sünnî Baru (Ebû Bekir Dao), bölge valilerinden ve aynı aileden Muhammed b. Ebû Bekir et-Tûri tarafından tahttan indirilmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 6) 1493 yılında hükümdar olan Muhammed 'Askıya' ismini almıştır. Sa'dî tarafından büyük Askıya olarak anılan ve övgüyle ile anlatılan Songay sultanı Askıya el-Hac Muhammed, hanedanlığının kurucusu olarak târihe geçmiştir. Askıya Muhammed zamanında âlimler ve tâcirler şehre geri dönmüş, Timbuktu eski canlılığına tekrar kavuşmuştur. Hasan el-Vezzân'ın da şehre geldiği bu aralıkta Timbuktu'nun şöhreti Avrupa'da da yayılmıştır. (Kavas, "Tinbüktü", 2012, s. 191)

Bir asırdan fazla hüküm süren Songay İmparatorluğu fetihlerini artırarak hâkimiyetini muazzam derecede genişletmiştir. Sınırları batıda Senegal Nehri'nden doğuda Agadez'e, kuzeyde Tegazza'daki tuz madenlerinden güneyde Borgu'ya kadar uzanmaktaydı. 16.yüzyılda Batı Afrika'da kurulan en büyük imparatorluk haline gelmiştir. İlmî açıdan da onların döneminde büyük gelişme kaydeden Timbuktu, aktif bir ilim ve kültür merkezine dönüşmüştür. (Singleton, 2004, s. 357)

Askiya Muhammed 1529 yılında oğlu Mûsâ tarafından tahttan indirilmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 81) Bundan sonra başka Askıyaların da yönetimine şahit olan devlet, zamanla istikrarını kaybetmiş, eski canlılığını bir daha kazanamamıştır. *Târîhu's-Sûdân*'da siyâsî çöküşün yanında dînî anlamda da büyük bir yozlaşmadan bahsedilmektedir. Sa'dî, içki ve zinânın çok yaygınlaştığını, artık günah olduğunun bile farkedilmediğini kaydetmiştir. Sultanların dahi rahatlıkla büyük günahlar işlediklerini aktarmış ve bu durumu sert bir dille eleştirmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 144)

Timbuktu'nun maddî durumunda ise köklü bir değişim yaşanmamıştır. Şehrin ekonomik açıdan şöhreti uzun zamandır bilinen ve dikkat çeken bir hâdisedir. Bu durumun farkında olan kuzeydeki komşusu Sa'dî⁸² Sultanı Ahmed el-Mansûr, bu topraklara egemen olmak için 1591 yılında ordularını göndermiştir. Böylelikle Ahmed el-Mansûr Songay sultanlığına galip gelmiş ve Songay toprakları Fas'ın hâkimiyeti altına girmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 139)

Timbuktu'yu da sınırlarına katan Mansûr, Osmanlı eyalet sisteminden esinlenerek şehirde paşalık sistemini kurmuştur. Timbuktu'ya atanan paşalar, hâkimiyeti kaba kuvvet ile kurmaya çalışmışlardır. Gerekliğinde yiyeceklere dahi el koymuşlardır. Sa'dî eserinde, Fas ordusunun Timbuktu'ya gelmesine kadar şehirde barış ve istikrarın hâkim olduğunu, ancak bundan sonra her şeyin değiştiğini ifade etmiştir. (es-Sa'dî, 1964, s. 222-223)

Ahmed el-Mansûr, kendini halife olarak görmüş, Sudan'daki Müslüman sultanlıkların her halükârda ona itaat etmesi gerektiğine inanmıştır. Fas sultanına bağlılık yemini etmeleri için zorlanan Timbuktulular sırayla Sankore Câmîi'ne çağırılmıştır. Ekonomiyi ilme tercih eden Ahmed el-Mansur'un askerleri ilk sırayı tüccarlara, sonraki sırayı da âlimlere vermişlerdir. Sa'dî'nin aktardığına göre, Timbuktu'nun entelektüel hayatının kaynağı olan âlimler Sankore Câmîi'ne doldurulmuş, dışarıya silahlı adamlar yerleştirilmiştir. Elleri bağlanan âlimlerin sahip oldukları ne varsa el konulmuş ve sürüklenerek dışarı çıkarılmışlardır. (es-Sa'dî, 1964, s. 169)

Hatta Sa'dî, daha da ileri gittiklerini, Faslıların ellerine ne geçse yağmaladıklarını ve âlimlerin eşlerinin nâmusunu bile kirlettiklerini aktarmıştır. Şehrin hazînesindeki

⁸² Fas'ta hüküm sürmüş olan bir İslâm hânedanı (1511-1659).

100.000 miskal⁸³ altına el konulmuştur. (es-Sa'dî, 1964, s. 171) Yağmalanan şeyler arasında Timbuktu'nun zengin kütüphâneleri de vardır. Âlimlerin isyan edebilecekleri veya halkı kışkırtacakları endişesiyle onları kaleye kapatmışlar ve aylar sonra da Merakeş'e sürmüşlerdir. (es-Sa'dî, 1964, s. 174)

Bölgeye dâir nâdir eserlerden *Târîhu'l-Fettâş*'ta aktarıldığı şekliyle; Faslıların şehre girmesi ile 'Timbuktu ruhu olmayan boş bir beden'e dönüşmüştür. Hayatlar altüst olmuş, soylular ve soysuzlar karışmıştır. Dînî hassâsiyet kaybolmuş, adâletin yerini zulüm almıştır. (Kâ'ti, 1964, s. 175)⁸⁴

Târîhi sürece bakıldığında Timbuktu, Hasan el-Vezzân'ın şehri ziyaret etmesinden sonra gerçekleşen Fas işgali sebebiyle gerileme sürecine girmiştir. Yani Afrika Birliği'nin ilk kâşiflerini göndermesinden yaklaşık iki yüz yıl önce şehir hayal edilenin dışında bir hale dönüşmeye başlamıştır. Avrupalılar Timbuktu'ya ulaştıklarında şehre dâir mitin yok olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak zamanla 'Timbuktu miti'nin yeniden doğduğu görülmüştür. (Dubois, *Timbuctoo The Mysterious*, 1896, s. 320)

Félix Dubois isimli gazeteci kâşif, hakkında tâze bilgi edinmek ve haber yapabilmek maksadıyla Timbuktu'ya gitmeye karar vermiş, 1895 yılında şehre ulaşmıştır. Seyahati sonunda yazmış olduğu *Timbuctoo The Mysterious* isimli eserini yayımlayarak bu şehre dâir yepyeni bir bakış açısı kazandırmayı başarmıştır.

Dubois, eski kâşiflerin karşılaştığı problemleri yaşamadan şehre rahatlıkla girmiş ve gözlemlemeye başlamıştır. İlk bakışta şehir, Caillié'nin de ifade ettiği şekliyle hiçbir etkileyici faktöre sahip değildir. Hatta karşılaştığı Timbuktu, trajik şekilde bir viraneyi andırmaktadır. Ancak Dubois'in Timbuktu'da aradığı farklı bir hazîne vardır. Kendinden önce şehre varan Barth'ın eserinden öğrendiği Ahmed Bâbâ isimli âlimin zengin kütüphânesinin peşine düşmek niyetindedir. Bu kütüphâne bulunan Ahmed Bâbâ'nın *Kifâyetü'l-Muhtâc*⁸⁵ isimli eseri, Timbuktulu âlimlerin biyografik sözlüğü niteliğindedir ve şehirde var olan ciddî bir entelektüel birikime de işaret etmektedir. (Dubois, *Timbuctoo The Mysterious*, 1896, s. 309) Buradan hareketle, Timbuktu'daki

⁸³ 500 kg. Bkz. Hunwick, sf. 221.

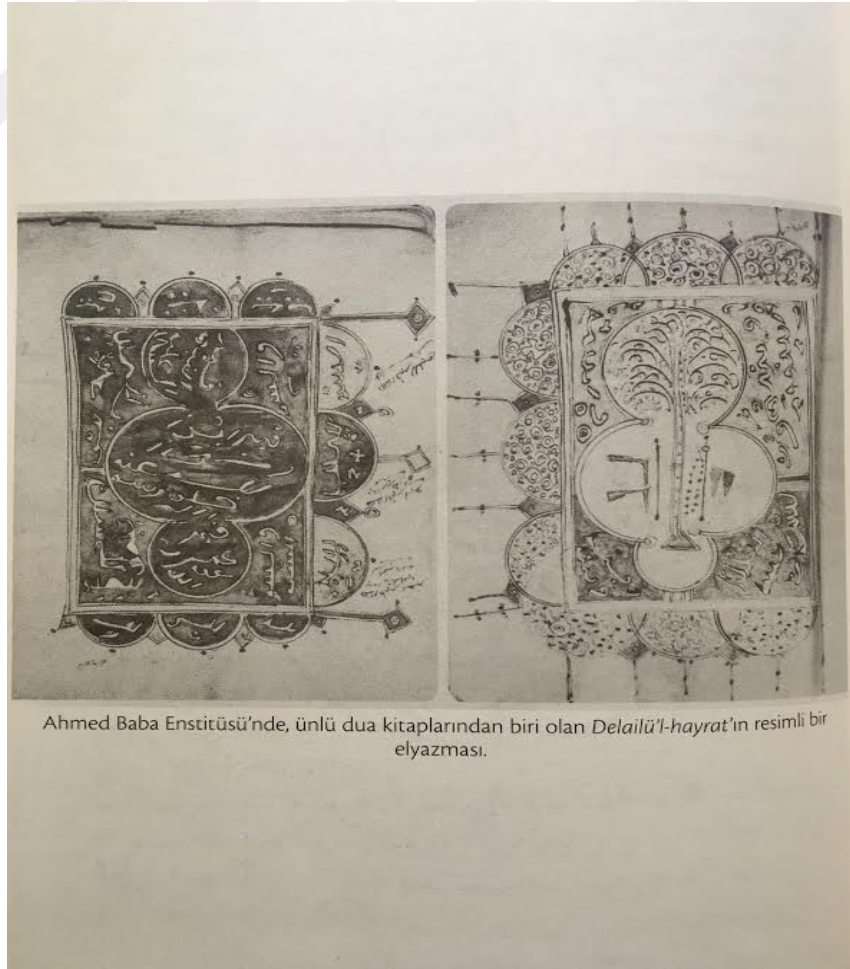
⁸⁴ Fransızca kısımda sayfa 308.

⁸⁵ *Neylû'l-ibtihâc bi-ta'rîzi'd-Dîbâc* isimli eserin gözden geçirilmiş ve kısaltmış halidir. Bkz. Ahmet Kavas, "Ahmed Bâbâ Tinbüktî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1989, c. 2 sf. 46.

ilim geleneğinin peşine düşmeyi hedeflemiştir. Öncelikle şehrin âlimlerini ziyaret etmeye karar vermiştir. Görüşmeleri gerçekleştirmeyi başaran Dubois, karşılaştığı yüklü edebî mîras karşısında hayrete düşmüştür. Dâvete katılan âlimlerin sahip oldukları çok sayıdaki nâdirattan elyazmalarını hiç çekinmeden ona göstermeleri, Timbuktu'ya dâir zenginliğin kitap ve kütüphane bağlamında yeniden tanımlanmasına vesile olmuştur.

Dubois, Timbuktu'daki âlimlerin bibliyofil (kitap düşkünlüğü) özelliklerine dikkat çekmiş, sahip oldukları ciltler dolusu eserlerden bahsetmiştir. Kitap koleksiyonları için yedi yüz bin ile iki bin cilt arasında bir rakam vermiştir. Koleksiyonlar arasında edebî, târihî, coğrâfî, astronomik ve tıbbî olmak üzere İslâmî ilimler harici birçok alandan da Arapça eserler bulunduğunu aktarmıştır. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 292)

Şekil 3. 11: Dua üzerine bir el yazması.

Ahmed Baba Enstitüsü'nde, ünlü dua kitaplarından biri olan *Delailü'l-hayrat*'ın resimli bir elyazması.

(English, sf. 128-129)

Şekil 3. 12: Astronomik bir el yazması.

Mamma Haydara koleksiyonundan, burçları ve pusulanın yönlerini gösteren bir astroloji yazması.

(English, sf. 128-129)

Şekil 3. 13: Timbuktu'da bulunan yıldızların hareketi ile alakalı bir el yazması.

Online sergi için: <https://www.loc.gov/exhibits/mali/mali-exhibit.html>

Dubois, Timbuktu'daki ilmî faaliyetler için merkez konumunda olan Sankore Câmii'ni "Sankore Üniversitesi" olarak isimlendirmiş ve eserinde bu konuya ayrı bir başlık açmıştır. Sankore Üniversitesi'ni sâdece Sudan'ın değil, diğer İslâm beldelerinin de entelektüel zihni olarak ifade etmiştir. Dubois'in ifade ettiğine göre çok sayıda el yazmanın bulunduğu bu müessese farklı şehirlerden birçok âlime ev sahipliği yapmıştır. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 275) Dubois, Timbuktu'da, el-Harîrî ve el-Hemedânî'nin Arap edebiyatına özgü metinleri, Granadalı Ebû Hâmid'in 12.yüzyılda Musul'da kaleme aldığı seyahatnâme ve efsâneler derlemesi gibi eserleri de bulmuştur. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 287) Ayrıca Fas, Tunus ve Mısır hakkındaki târîh ve coğrafya kitaplarının Timbuktu'da çok fazla talep gördüğünü aktarmıştır. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 276)

Dubois'in burada keşfetmiş olduğu eserler, Timbuktu'nun kadim ilim geleneği için ciddî bir kıymet taşımaktadır. Büyük oranda İslâmî metinlerin var olduğunu aktaran Dubois, kendi için önem taşıyan eserlerin ise çok pahalı olduğunu bildirmiştir. *Dîvânü 'l-mülûk fî selâîni 's-Sûdân* isimli 1591 yılından itibaren Timbuktu paşalığının târihini anlatan bir eseri de burada bulmuştur. Bu eserin âdeti biyografik sözlük versiyonu olan *Tezkiretü 'n-nisyân fî ahabîri mülûki's-Sûdân*⁸⁶ isimli eser de mevcuttur. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 316)

Dubois'in el yazmalarına dâir en büyük keşfi ise Mahmûd Kâ'tî'in *Târîhu 'l-Fettâş fî ahabîri 'l-büldân ve 'l-cüyûş ve ekâbiri 'n-nâs* isimli eseri olmuştur. *Târîhu 'l-Fettâş*, kuruluşlarından itibaren Gana, Songay ve Timbuktu sultanlıklarının târihlerini anlatmakta olup bu yönü ile çok kıymet arz etmektedir. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 302) (Kavas, "Timbüktü", 2012, s. 192) Dubois'in bu keşfi sayesinde Avrupalılar, Afrika içlerine dâir daha çok hiç sahip olmadıkları bilgilere kavuşmuşlardır. *Târîhu 'l-Fettâş*'ın tam bir nüshası bulunmamaktadır. Bu eksikliğin sebebini Timbuktu'nun kadısı Ahmedü Sansarif, Dubois'e açıklamıştır. Ahmedü Sansarif, *Târîhu 'l-Fettâş*'ın üst düzey insanlar hakkında özel bilgiler içerdiğini ve bu özelliğinden ötürü tepki aldığını söyleyerek bu bilgilerin halka çok fazla yansıtılmadığını ifade etmiştir. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 303)

⁸⁶ Ahmet Kavas, "Tarih (Doğu, Batı, Orta Afrika)", TDV İslâm Ansiklopedisi, 2011, c. 40 sf. 50.

Dubois, *Târîhu 'l-Fettâş*'ın nüshasındaki eksikliklerin tamamlanması için elindeki parçaları Parisli şarkiyatçılara göndermiştir. 1913 yılında tamamlanan eser Arapça ve Fransızca tercümesi ile Paris'te yayımlanmıştır. Kısa sürede bölge târihine ilişkin en önemli eserlerden biri haline gelmiştir.

Özellikle Songay topraklarının târihini ele bu eser, *Târîhu 's-Sûdân*'daki eksik bilgilerin giderilmesine çok yardımcı olmuştur. Benzer bilgilerin verilmesi de olayların sıhhatini artırmaktadır. Örneğin *Târîhu 's-Sûdân*'da olduğu gibi *Târîhu 'l-Fettâş*'ta da Askiya Muhammed çok övülmektedir. (Dubois, Timbuctoo The Mysterious, 1896, s. 301) Songay tahtını zorla ele geçirmiş olsa da Askiya'nın bu kadar övülmesinin temel sebebi onun döneminde Timbuktu'nun ekonomik ve ilmî anlamda ciddî gelişme katetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca dindar kişiliği ile de öne çıkan Askiya, sevilen ve sayılan bir sultan olarak kayıtlara geçmiştir.

Askiya Muhammed hakkında Kâ'ti'nin aktardığı bir anekdota göre, Timbuktu'nun Mahmud⁸⁷ isimli kadısı uzun yıllar görevinde kalmıştır. Bir gün Askiya Muhammed, emirlerine itâat etmediği gerekçesi ile Mahmud'u huzuruna çağırıştır. Ona kendisine neden itâatsizlik ettiğini sormuştur. Bu soru üzerine Kadı Mahmud; Askiya'nın bir gün onun yanına gelip 'Cehenneme gitmemek için kendimi sana emanet ediyorum.' dediğini hatırlatarak, hak olmayan bir şey emrettiği takdirde ona itâat etmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Askiya, Allah için ondan razı olduğunu söyleyerek bu konumunu muhâfaza etmesini rica etmiştir. Bu olay örneğinde, Askiya'nın İslâma bağlılığı övülmüştür. (English, 2018, s. 217-218)

Askiya'nın hükümdarlık devri Timbuktu'daki âlimlerin sayısının çok arttığı ve ilmî faaliyetlerin şahlandığı bir dönemdir. Çok sayıda âlim ve talebe Timbuktu'ya yerleşmiştir. Yüzbinlerce öğrenciye eğitim veren okullar vardır. Sankore Câmii'nin bünyesindeki medrese başta olmak üzere şehirde eğitim veren 180'den fazla medrese olduğu ifade edilmektedir. (Meri, 2006, s. 764) *Târîhu 'l-Fettâş*'ta aktarıldığına göre, sâdece Ali Zekeriyya isimli bir kişiye ait olan okulda bile 173-345 arasında talebe

⁸⁷ Akît ailesinden Ahmed Bâbâ'nın amcası. 1498 yılında Timbuktu'ya kadı olarak atandı. Bkz. Mahmoud Kati ben el-Hadj el-Motaouakkel, **Tarikh el-Fettach**, Librairie d'Amerique et d'Orient, Paris, 1964, sf. 27.

eğitim görmektedir. (Kâ'ti, 1964, s. 181) ⁸⁸ Bu sayılardan hareketle şehirde 25.000 civarında talebe olduğu tahmin edilmiştir. (Kavas, "Tinbüktü", 2012, s. 190)

İlmî faaliyetlerin aktif olarak yapıldığı Timbuktu'da kitaplara olan talep ciddî bir boyuttadır ve bu durum kitapların maddî değerini katlamaktadır. *Târîhu 'l-Fettâş*'ta geçtiğine göre Askiya Muhammed'in halefi Askiya Dâvûd, Mahmûd Kâ'ti'ye nâdirattan bir sözlük alabilmesi için seksen miskal⁸⁹ para yardımıyla bulunmuştur. (Kâ'ti, 1964, s. 109)⁹⁰

Kitaplara olan bu yoğun talep ile birlikte eserlerin asıl nüshasına ulaşmada yaşanan maddî yetersizlikler, şehirde yeni bir iş kolunun üretilmesini doğurmuştur. Askiya Dâvûd şehirdeki elyazmalarının kopyalanmasını talep etmiştir. Bunun için tutulan kâtiplere, kopyayı çıkaran müstensihe ve düzeltme yapan musahhihe ayrı ayrı ücretler ödenmesini emretmiştir. Örnek olarak İbn Sîde'nin el-Muhkem adlı sözlüğünün kopyalanma sürecindeki maddî tutarın yirmi bir miskal⁹¹ olduğu belirtilmiştir. (English, 2018, s. 219)

Timbuktu'daki bibliyofillik faaliyetler, şehirde muazzam miktarda elyazmasının birikmesine vesile olmuştur. Şahsî kütüphâneler de Timbuktu'nun ilim geleneğine ciddî katkı sağlamıştır. Örnek olarak sâdece Ahmed Bâbâ'nın kütüphânesinde 1.600 civarında kitap bulunmaktadır. (Kavas, "Tinbüktü", 2012, s. 191) Ahmed Bâbâ'nın şehirdeki âlimleri anlattığı *Kifâyetü 'l-Muhtâc* isimli eseri Timbuktu'daki aktif ilim faaliyetlerinin kanıtı olarak büyük bir kıymet taşımaktadır. (Kâ'ti, 1964, s. 52)⁹² Ayrıca Timbuktu'nun âlimleri ve velîleri üzerine yazdığı *Tuhfetü 'l-fuzalâ' bi-ba'zı fezâ'ili 'l-ulemâ* isimli eseri de yaygın ilim geleneği noktasında önem arz etmektedir. (Jeppie & Diagne, 2008, s. 26)

İlmî ve ekonomik anlamda ciddî gelişme kaydeden Timbuktu, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısı itibâriyle ihtişamlı bir şehir olarak anılmaktadır. Yöneticilerin sahip olduğu adâlet, şehirdeki siyâsî özgürlük, ilme ve âlimlere verilen kıymet, halkının güzel ahlakı gibi meziyetler, Timbuktu'yu bölgede eşsiz kılmıştır. (English, 2018, s. 220)

⁸⁸ Fransızca kısımda sayfa 316.

⁸⁹ 340 gram altın ederinde.

⁹⁰ Frans. sf.: 200.

⁹¹ 90 gram altın ederinde.

⁹² Frans. sf. 101.

Tüm bunlar şehri bölgenin merkezi haline getirirken, ününün de yörenin dışına değişik bir biçimde taşınmasına vesile olmuştur. Nitekim şehrin Avrupa'ya yansıyan ünü 'altın' ticareti ile iritbatlandırılmış ve Avrupalıların gözünde onu son derece popüler hale getirmiştir.

Yukarıda aktarılanlardan anlaşıldığı gibi Timbuktu'da ciddi bir ilim ve siyaset geleneği bulunmaktadır. Şehir hakkında yazılan temel kaynakların işaret ettiği gibi Timbuktu köklü bir siyasî tarihe sahiptir. Ayrıca şehirdeki ilmî birikim kadim el yazmaları vesilesi ile net bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu da zaten Timbuktu mitine yeni bir yön vermiştir. Bu noktada değinilmesi gereken önemli bir husus da özellikle Afrika'daki şehirlerin târih yazımlarında konumlandırıldığı yere ilişkindir.

"Africa is no historical part of the world; it has no movement or development to exhibit."⁹³

Hegel'in yukarıdaki ifadelerinden anlaşıldığı şekliyle Afrika'nın 'karanlık kıta' olarak dünya târihinde hiçbir yeri olmadığı ve insanlığın gelişimine bir katkı sağlamayacağı inancı, Avrupa'da kök salmış durumdadır. (Jeppie & Diagne, 2008, s. 23) Şimdiye kadar Timbuktu bağlamında aktardığımız bilgiler bir Afrika şehrindeki 'zenginlikleri' gözler önüne sermiştir. Bu da katı ve demode ön yargının ne kadar yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.

⁹³Georg Wilhelm Friedrich Hegel, **Lectures on the Philosophy of History**, Bell, London, 1884, sf. 103.

SONUÇ

Bu çalışmada, Timbuktu'nun 14. ve 16. yüzyıllar arasında sahip olduğu zenginliğin özellikle Avrupa dünyasındaki yansımaları üzerinde durulmuştur. Tezin temel sorunsalı, Timbuktu şehrine dâir yazılan metinlerde sıklıkla kullanılan 'zenginlik' kavramından ne anlaşılması gerektiğidir.

Timbuktu'daki zenginliğin altın madenleri dışında bir bağlamda yeniden tanımlanabilmesi için tez kısımlandırılırken, belirlenen başlangıç ve son bölümleri farklı bir kurgu ile sunulmuştur. İlk, yalnızca altın zenginliğiyle ilişkili olarak yaratılan Timbuktu mitinin oluşum süreci, başlangıcından itibaren aşama aşama anlatılmıştır. Şehre ulaşıldığında altına dâir bir izin bulunmaması neticesinde yaşanan hayal kırıklığı ise tez kapsamında bir sonuç olarak verilmemiştir. Böylece, Timbuktu'ya dâir yaygın olan 'son anlatı' üzerine kurulan beklentinin dışında bir sona kapı aralanmıştır. Son bölüm, Timbuktu'da yıllar sonra keşfedilen el yazmalarına dikkat çekmektedir. Şehirde var olan kadim ilim ve siyaset geleneğini ortaya çıkaran bu yazmalar, Timbuktu'yu târihin asla kaybolmayacak bir öznesi haline getirmiştir.

Tezin ilk bölümünde, tarih sahnesinde bir mit olarak varlık bulan Timbuktu'nun etimolojik, coğrafik ve kültürel sahalardaki gizemine ışık tutulmuştur. Burada hedeflenen, şehir hakkındaki mit algısının hangi zeminler üzerinde doğmuş olabileceğini düşündürmektir. Neticede, Timbuktu kelimesi ve şehrin lokasyonuna ilişkin bilinmemeliklerin, mitleşme vakıasını kuvvetlendiren etmenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde Timbuktu'ya dâir var olan mit algısının Avrupa dünyasında hangi süreçlerle yerleştiği üzerinde durulmuştur. Uğruna can kayıplarının yaşandığı Timbuktu'yu keşif mücadelesi adım adım sürdürülmüştür. Burada hedeflenen Avrupalı zihin dünyasında bir şehrin keşfedilmeye değer görülmesi için ekonomik cazibesinin bulunması gerektiğine işaret etmektir. Bu çıkarıma katkı olarak civar şehirlere olan ilgisizlik de gösterilmiştir. Böylelikle ikinci bölüm Timbuktu'nun keşfi için ortaya konan çabaları içermekte ve bu çabaların altında yatan gaye-altın madenlerine işaret ederek bir şehrin zenginliğinin tek boyutlu tarifini eleştirmektedir.

Tezin üçüncü bölümünde Timbuktu'ya varan ilk beş seyyahın seyahatnâmeleri vesile kılınarak çıkarımlarda bulunulmuştur. Timbuktu'yu tarihi sürecinde yeniden okumayı sağlayan bu tezde ele alınan seyahatnâmeler Timbuktu'yu farklı merceklerden tanımlama imkânı kazandırmıştır. Seyyahların şehre bakış ve değerlendirmelerinde değindikleri hususlar; karakterleri, milliyetleri ve dinleri ile kaçınılmaz şekilde irtibatlı olmaktadır. Bununla alâkalı olarak, seyahatnâmeler referansıya târihi süreci adım adım ele alan üçüncü bölümde; hem seyahatnâmelerdeki müellif farklılıkları, hem de dönemsel farklılıklar, özellikle, göz önünde bulundurulmuştur. Burada elde edilen çıkarımlar şehri doğru okuma adına fırsat kazandırmıştır.

Timbuktu'ya dâir bilgi aktaran ilk seyyah olan İbn Battûta, Müslüman bir Berberîdir. Kadılık mesleği tecrübesinin katkısı ile derin bir fıkıh hassâsiyetine sahiptir. Ayrıca âşinâ olduğu kültürün reflekslerini de dâima eserine yansıtmıştır. Oldukça doğal bir üsluba sahip olan İbn Battûta, kendi İslâmî anlayışına ters düşen hususları yer yer sert bir dil ile eleştirmiştir.

Timbuktu'nun zenginlik içinde bulunduğu 16.yüzyılda şehre varan ikinci seyyah Hasan el-Vezzân ise Müslüman bir Araptır. Dünya görüşüne hâkim olan İslâmî bakış açısının, eserini de kuşattığı görülmektedir. Zor şartlar altında hazırlamış olduğu eserini Avrupalılara sunacağını bilerek yazmıştır ve bununla alâkalı olarak bir Müslüman'ın gözetmesi gereken hususları özellikle işlemiştir. Hasan el-Vezzân diplomatlık görevi gereği ciddî bir üsluba sahiptir ve üslûbu onun verdiği bilgilere itimat edilmesini kolaylaştırmıştır.

18.yüzyılda Timbuktu'ya çok yaklaşan Mungo Park'ın genel tutumu ve seyahatnâmesini ele alış biçimi çok net bir biçimde önceki iki seyyahın ayrılmaktadır. Muhafazakâr bir Hristiyan olan Park, Afrika'nın iç bölgelerinde ilerleme kateden ilk Avrupalı olup bu husûsiyetlerinin de etkisi ile eserinde nefret ve korkularını yoğun bir biçimde yansıtmıştır. Afrikalılara dâir sahip olduğu ön yargılar üzerinden hareket eden Park, araştırdığı altınlar için yerlileri katletmede şöhret kazanmıştır.

Park'tan sonra bölgeye varan ve Timbuktu'yu Avrupalılar açısından ilk keşfeden Avrupalı olma sıfatını taşıyan İngiliz kâşif Alexandre Gordon Laing için de altın her şeyin önünde gelmektedir. Bu da Timbuktu'dan yolladığı tek mektup ile ortaya çıkmaktadır. Bu mektupta şehrin kendi beklentilerini tamamen karşıladığını yazmakta,

şartlar olgunlaştığında ise detayları aktaracağını vaat etmektedir. Bu da, elde edeceği altınlar ve şöhretini kaybetmemek için zaman kazanma mücadelesi içine girdiğini akla getirmiştir.

Laing'ten kısa bir süre sonra şehre varmayı başaran Fransız kâşif Caillié, önceden zihninde şehre dâir bambaşka bir hayal oluşturduğunu ancak karşılaştığı Timbuktu'nun kötü görünümlü evlerden ibaret olduğunu aktararak kendi beklentisinin de bol altına ulaşmak olduğunu aşikâr etmiştir. Ayrıca Caillié'den sonra anlaşılmıştır ki; Laing'in, gönderdiği tek mektupta söylediği 'şehir beklentilerimi karşıladı' ifadesi ile altına dâir hayal kırıklığını gizlemeye çalışmıştır.

Bu çıkarımlar neticesinde ifade edilebilir ki, altının yokluğu Avrupa'ya varan seyyahları hüsrana uğratmıştır. Müslüman seyyahlardan farklı bir motivasyon ile yola çıktıkları için şehir beklentilerini karşılamamış ve bu durum seyahatnâmelerine açıkça yansımıştır. Avrupalı seyyahların Timbuktu'ya dâir zenginlik hayalleri, zenginliğin târihin çok gerilerinde kalmış olduğu kabulü ile son bulmuştur.

Ancak seyahatnâmeleri kıyasladığımızda, Avrupalı seyyahlarını tek bir kategori altında değerlendirmenin mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Onların arasında da zaman ve üslûp anlamında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Laing ile Caillié arasındaki temel fark, o dönemin siyâsetinde aktif bir şekilde gündem olan İngiliz-Fransız rekabetiyle alâkalı olarak ortaya çıkmıştır. Park ise Afrika'nın derinliklerine ulaşan ilk Avrupalı olma sıfatı ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Güzergâh noktasında sahip olduğu bilgi eksikliği ve Hristiyan bir beyaz olması sebeplerinden dolayı zorlu şartların ilk muhâtabı olmuştur. Bu durumlar gözetildiğinde Park'ın seyahatnâmesinde değindiği hususların ve kullandığı dilin diğer tüm seyahatnâmelerden farklılık göstermesi gâyet normaldir. Caillié ise Park'ın maruz kaldığı sıkıntıları yaşamamak için önlem olarak Müslüman kılığına girmiş, lokasyon için de daha önceki seyyahların tecrübelerinden faydalanmıştır. Böylelikle Park'a nazaran çok daha rahat bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Caillié şehre dâir beklentisi yıkılsa da seyahatnâmesinde Park gibi hayal kırıklıklarını kente dâir olumsuz tasvirler üzerinden yansıtan bir dil kullanmamış, bilgi aktarımı yoğun olan nispeten hakkâniyetli bir sunum dili geliştirmiştir.

Seyyahların dilleri ve merakları farklılık arzetsede de, bu son bölümde seyyahların şehre dâir değindikleri hususlar irdelenerek ortak başlıklar belirlenmiştir. Afrika

kıtasına bakış, Timbuktu’da şehir hayatı, kadının toplumdaki konumu ve yerleşik kölelik vaziyeti başlıklarının değerlendirildiği tezde, özellikle Afrika içlerinde var olan medeniyet ve devletleşme geleneğine dikkat çekilmiştir. Böylelikle altın dışında bir şehri zengin kılan ana ve diğer sebepler arz edilmiştir. Asıl ve kaybolmamış bir zenginliğe işaret etmek kaygısı ile kadim el yazmaları bu tezin son başlığında ele alınmıştır. Yazmaların ortaya çıkarılmasına katkı sağlayan Félix Dubois, Timbuktu mitinin yeniden doğmasına vesile olmuştur. Bu mecazî doğum, Mungo Park’ın Nijer Nehri’ni keşfettiği sabah şahit olduğu gün doğumu kadar etkileyici ve hakîkîdir. Bu doğum tasviri, Timbuktu mitine târihsel gerçekliğin farklı boyutlarıyla daha sıkı ilişkiler kurduran yeni bir soluk kazandırarak, şehrin realitesine başka bir açıdan yaklaşıma olanak sağlamıştır.

Bu tezde zenginlik kavramı tekrar masaya yatırılarak; aslında Timbuktu özelinde bir palimpsest tasviri yapılmıştır. Buradan hareketle ulaşılan sonuç, bir şehri var ve zengin kılan hususların târihi süreci içerisinde sâbit kalmadığı hakîkatidir. ‘Timbuktu’ mit ile gerçeklik arasında iki kutbun hikâyesi olarak özetlenebilir. Timbuktu’nun târihi, önermeler ve düzeltmeler üzerine ilerlemektedir ve aslında tüm şehirlerin târihi de Timbuktu ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Bu tezde özellikle Afrika şehirlerinin zihin dünyalarında hangi metaforlarla yer ettiği noktasında bir farkındalık uyandırmak amaçlanmıştır. Ağırlıklı olarak Avrupalı bakış açısına odaklanılan bu tezde ten rengi hususunda ciddî bir ön yargının olduğu keşfedilmiştir. Bu yargıdan beslenerek târih tanımları ve yaklaşımları gerçeklikten uzak sonuçlar doğuracaktır. Timbuktu örneği ile yerleşik Afrika algısının komple değişmesi beklenmemektedir. Ancak altın kaynaklarının sömürülmesinden sonra zenginliğe dâir mitin kaybolduğu inancı, ortaya çıkarılan el yazmaları neticesinde farklı bir boyut kazanmış durumdadır. Buradan hareketle ifade edilebilir ki; bu tezin umulan katkısı, şehir çalışmalarındaki ön kabullerin dönüşüme mecbur olduğu hakîkatini ortaya koymasıdır.

KAYNAKÇA

- Özdemir, M., 1994 "Ebû Ubeyd el-Bekrî", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, c. 10, sf. 248.
- Africa, Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of, 1964 **Records of the African Association: 1788-1831**, London and New York, T. Nelson.
- Africanus, Leo, 1896 **The History and Description of Africa and of the Notable Things Therein Contained**, c.3, London, Hakluyt Society.
- Allen, William, 1848 **Narrative of the Expedition to the Niger**, London, Bentley, sf.6.
- Aykut, A. Said, 1999 "İbn Battûta", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, c.19, sf.361-368.
- Aykut, Sait, 2000 **İbn Battuta Seyahatnamesi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- B. K. Swartz, Raymond E. Dumett, 1980 **West African Culture Dynamics: Archaeological and Historical Perspectives (World Antropology)**, The Hague-Paris- New York, Mouton Publishers, sf. 431, 437.
- Barth, Heinrich, 1858 **Travels and Discoveries in North and Central Africa: Being a Journal of an Expedition Undertaken Under the Auspices of H.B.M.'s**

- Government, in the Years 1849-1855**, c.4., London, Longman, Brown, Green, Longmans, & Roberts.
- Battûta, İbn., 1981 **Rihletü İbn Battûta**, c.2, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- Battuta, Ibn., 1929 **Travels in Asia and Africa, 1325-1354**, Düzenleyen: Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, London, Psychology Press.
- Beaufoy, Henry, 1790 **Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa**, London, Macrae.
- Bilge, Mustafa L, 1997 "Hasan el Vezzân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.16, İstanbul, sf.358-359.
- Bovill, E. W., 1958 **The Golden Trade of the Moors**, London, Oxford University Press.
- Brent, Peter, 1977 **Black Nile: Mungo Park and the Search for the Niger**, London, Gordon & Cremonesi.
- Brewster, David, 1830 **The Edinburgh Encyclopædia**, Edinburgh, W. Blackwood.
- Britannica, E., 1911 "Alexander Gordon Laing", c.16, Cambridge University Press.
- Câhız, 1964 **Fahrü's-sûdân 'ale'l-bîzân**, tahk.Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire.

- Caillié, R., 1830 **Travels Through Central Africa to Timbuctoo, And Across the Great Desert, to Morocco**, Performed in the Years 1824-1828, c.1, London, Colburn & Bentley.
- Caillié, R., 1830 **Travels Through Central Africa to Timbuctoo, And Across the Great Desert, to Morocco**, Performed in the Years 1824-1828, c.2, London, Henry Colburn and Richard Bentley.
- Ceran, İsmail., 2004 "Merînîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.29, Ankara, sf.196.
- Clarke, P. B., 1982 **West Africa and Islam**, London, Edward Arnold Publishers, sf.37-40.
- Cohen, W. B., 1974 "Imperial Mirage: The Western Sudan in French Thought and Action", **Journal of the Historical Society of Nigeria**, c.7, s.3, sf.417-445.
- Curtin, P. D., 1961 "The White Man's Grave:" Image and Reality, 1780-1850, **Journal of British Studies**, Cambridge, Cambridge University Press, c.1, s.1, sf.94-110.
- Curtin, P. D., 1965 **The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780-1857**, London, Palgrave Macmillan Limited.
- Davis, N. Z., 2006 **Trickster Tales: A Sixteents Century Muslim Between Worlds**, New York, Hill and Wang.

- Davis, N. Z., 2013 **Afrikalı Leo**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dubois, F., 1896 **Timbuctoo the Mysterious**, New York, Longmans, Green and Company.
- Dubois, F., 1896 **Timbuctoo the Mysterious**, New York, Longmans, Green and Co.
- Dunn, R. E., 1989 **The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century**, California, University of California Press.
- E.W., B., 1964 **Missions to the Niger: The Letters of Major Alexander Gordon Laing 1824-26**, Cambridge, Cambridge.
- el-Bekrî, A. b., 1992 **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, c.2, Kartaca, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb.
- el-Hüzelî, E. H. A. H. M., 1964 **Mürûcû'z-zeheb ve et-Tenbîh ve'l-işrâf**, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, c.1, Kahire, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra.
- el-İdrîsî, E. A. H. H., 1989/1409 **Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk**, c.1, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb.
- el-Vezzân, H., 1979 **Vaşfü İfrîkıyye**, Riyad, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye.

- English, C., 2018 **Timbuktu'nun El Yazmaları**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları.
- es-Sa'dî, A. b., 1964 **Târîhu's-Sûdân**, nşr. O. Houdas, Paris, Librairie d'Amerique et d'Orient Adrien.
- et-Tinbüktî, M. K., 2012 **Târîhu'l-Fettâş**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, sf.13.
- Gomez, M. A., 1955 **African Dominion: A New History of Empire in Early and Medieval West Africa**, Princeton & Oxford, Princeton University Press.
- Heffernan, W. A., 1970 **English Travellers to Africa 1700-1800**, New York, Fordham University.
- Hegel, G. W., 1884 **Lectures on the Philosophy of History**, London, Bell.
- Herbert, E., 1974 “Portuguese Adaptation to Trade Patterns Guinea to Angola (1443-1640)”, **African Studies Review**, c.17, Cambridge, Cambridge University Press, s.2, sf. 411-423.
- Herbert, E., 1980 “Timbuktu: a case study of the role of legend in history”, **West African Culture Dynamics: Archaeological and Historical Perspectives**, The Hague-Paris-New York, Mouton Publishers, sf.431-455.

- Herodotus, 1830 **Herodotus**, düzenleyen: William Beloe 1756-1817, c.1, London, H. Colburn and R. Bentley.
- Hiskett, M., 1984 **The Development of Islam in West Africa**, London and New York, Longman Studies in African History.
- Hopkins, A. G., 2014 **An Economic History of West Africa**, New York, Routledge, sf.80
- Hunwick, J., 1999 **Timbuktu and the Songhay Empire : Al-Sa'di's Ta'rikh Al-sudan down to 1613 and other Contemporary Document**, Leiden-Boston-Köln, Brill.
- Hunwick, J. O., 2005 “A Region of The Mind: Medieval Arab Views of African Geography and Ethnography and Their Legacy”, **Sudanic Africa**, c.16, sf.103-136.
- Huyssen, A., 2003 **Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory**, Stanford University Press.
- Jeppie, Shamil- Diagne, Souleymane Bachir, 2008 **The Meanings of Timbuktu**, Yay. haz.: Jeppie, Shamil- Diagne, Souleymane Bachir, Cape Town, HSRC.
- Kâ'ti, Mahmoud Kati ben el-Hadj el-Motaouakkel, 1964 **Tarikh el-Fettach = Tarihü'l-Fettaş**, Fransızca çev.: M. Delafosse- O. Houdas, Paris, Librairie d'Amerique et d'Orient.

- Kanya-Forstner, A. S., **The conquest of the Western Sudan**, London, 1969
Cambridge University Press, sf.23.
- Kavas, A., 1989 "Ahmed Bâbâ Tinbüktî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.2, İstanbul, sf.46.
- Kavas, A., 2003 "Mali", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.27, İstanbul, sf.495.
- Kavas, A., 2004 "Mense Mûsâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.29, Ankara, sf.146.
- Kavas, A., 2008 "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.35, İstanbul, sf.403.
- Kavas, A., 2011 "Tarih (Doğu, Batı, Orta Afrika)", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.40, İstanbul, sf.50.
- Kavas, A., 2012 "Tinbüktü", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.41, İstanbul, sf.190-192.
- Khaldun, Ibn., 1958 **The Muqaddimah : An Introduction To History**, çev: F. Rosenthal, c.1, London, Routledge and Kegan Paul.
- Kryza, F. T., 2006 **The Race for Timbuktu: In Search of Africa's City of Gold**, New York, HarperCollins.
- Laing, A. G., 1825 **Travels in the Timannee, Kooranko, and Soolima Countries, in Western Africa**, c.1, London, J. Murray.

- Levtzion, N., 1980 **Ancient Ghana and Mali**, Africana Publishing Company, sf.16.
- M., C. K., 1960 “The Niger and the Classics: The History of a Name”, **The Journal of African History**, c.1, s.1, sf.1-17.
- Martin A. Klein, S. M., 2013 **Slavery and Colonial Rule in Africa**, Routledge, sf.77.
- Masonen, P., 2000 **The Negroland Revisited**, Helsinki, Finnish Academy of Science and Letters.
- Masonen, P., 2001 “Leo Africanus: The Man with Many Names”, **Al-Andalus Magreb**, c.8-9.
- McLynn, F., 1992 **Hearts of Darkness: The European Exploration of Africa**, New York, Carroll & Graf.
- Meri, J. W., 2006 **Medieval Islamic Civilization**, düzenleyen: Meri, J. W, c.2, Taylor & Francis, sf.764.
- Moore, F., 1738 **Travels into the Inland Parts of Africa**, London, D. Henry and R. Cave, sf.v-vi.
- Murray, H., 1818 **Historical Account of Discoveries and Travels in Africa**, c.1, Edinburgh, Archibald Constable, sf.29.
- Oliver, R., & Atmore, A., 2001 **Medieval Africa 1250-1800**, New York, Cambridge University Press.

- Park, M., 1954 **Travels of Mungo Park**, düzenleyen: R. Miller, London and New York, Dent.
- Plange, N.-K. 1984 “The Colonial State in Northern Ghana: The Political Economy of Pacification”, **Review of African Political Economy**, c.31, sf.29-43.
- Pratt, M. L., 2003 **Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation**, London, Routledge.
- Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, 1791 for **Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa**, London, T. Cadell.
- Rees, A., 1819 **The Cyclopaedia; Or, Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature**, c.1, London, Longman, Hurst.
- Roland Oliver, A. A., 2003 **Medieval Africa, 1250-1800**, Cambridge, Cambridge University.
- Saad, E. N., 1983 **Social History of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400-1900**, Cambridge, Cambridge University Press.
- Salmon, T., 1746 **Modern History Or the Present State of All Nations**, London, Longman.

- Singleton, B., 2004 “Rulers, Scholars, and Invaders: A Select Bibliography of the Songhay Empire”, **History in Africa**, c.31, sf. 357-368
- Smith, R. L., 1985 “The Image of Timbuktu in Europe Before Caillié”, **Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society**, c.8, sf.12-22.
- Society, R. G., 1866 **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, London, Edward Stanford.
- Şeşen, R., 2000 "İdrîsî, Şerîf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, sf.493.
- Tennyson, A. L., 2000 **Alfred Lord Tennyson**, düzenleyen: A. Roberts, Oxford University Press, sf.3-9.
- Terdiman, R., 1993 **Present Past: Modernity and the Memory Crisis**, Cornell University Press, sf.109.
- Trimingham, J., 1962 **A History of Islam in West Africa**, New York, Oxford University Press, sf.13.
- Vezzân, E. A., 1983 **Vaşfü İfrîkıyye**, c.2, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- Welch, G., 1939 **The Unveiling of Timbuctoo: The Astounding Adventures of Caillié**, New York, W. Morrow & Company.

Yıldız, H. D., 1992

"Berberîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.5, İstanbul, sf.481.

Kurşun, Z., 2015

Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler, düzenleyen: Z. Kurşun, İstanbul, Taş Mektep Yayınları, Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği (ORDAF).

